

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
ΖΩΑ: ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ, ΕΥΖΩΙΑ

Ελένη Δανά

Οικοφεμινισμός και βιγκανισμός
Η οικοφεμινιστική σκέψη σε σχέση με την ηθική αντιμετώπιση των ζώων

Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών
Επιβλέπων: Σταύρος Καραγεωργάκης, Διδάκτωρ ΕΚΠΑ, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία»

Μέλη Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Σταύρος Καραγεωργάκης	Διδάκτωρ	Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
Γεώργιος Ηλιόπουλος	Μέλος Ε.ΔΙ.Π	Τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
Βασίλειος Πανταζής	Μέλος Ε.ΔΙ.Π	Τμήμα Βιοχημείας και Βιοτεχνολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

Αθήνα, 20/03/2025

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας,
Ελένη Δανά, © [2025] - Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
ΖΩΑ: ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ, ΕΥΖΩΙΑ

Ελένη Δανά

Οικοφεμινισμός και βιγκανισμός

Η οικοφεμινιστική σκέψη σε σχέση με την ηθική αντιμετώπιση των ζώων

Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

Επιβλέπων: Σταύρος Καραγεωργάκης, Διδάκτωρ ΕΚΠΑ, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία»

Μέλη Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Σταύρος Καραγεωργάκης, Διδάκτωρ, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία»
Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

Γεώργιος Ηλιόπουλος Μέλος Ε.ΔΙ.Π, Τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

Βασίλειος Πανταζής, Μέλος Ε.ΔΙ.Π, Τμήμα Βιοχημείας και Βιοτεχνολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ

Αθήνα, 20/03/2025

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση των σπουδών μου στο Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, *Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία*, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου που είχα τη χαρά να φοιτήσω σε αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα και τη βαθύτατη εκτίμησή μου σε όλους τους διδάσκοντες, των οποίων η υποδειγματική κατάρτιση, η βαθιά γνώση και οι ενδιαφέρουσες διαλέξεις συνέβαλαν στη διεύρυνση των γνώσεων και των ενδιαφερόντων μου.

Είμαι ευγνώμων στον επιβλέποντα καθηγητή μου, Σταύρο Καραγεωργάκη, για την ενθάρρυνση, την καθοδήγηση και την εποικοδομητική του κριτική καθ' όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους συμφοιτητές μου, καθώς η εμπειρία της συνεργασίας σε ομαδικές εργασίες μαθημάτων μου προσέφερε πολύτιμες δεξιότητες που ήταν χρήσιμες για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Τέλος, ευχαριστώ την οικογένεια και τους φίλους μου για την αμέριστη υποστήριξη και ενθάρρυνσή τους.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	6
1 ^ο κεφάλαιο: Οικοφεμινισμός	7
Συνοπτική παρουσίαση του οικοφεμινισμού	7
Η Françoise d' Eaubonne και η εμφάνιση του οικοφεμινισμού	8
Οικοφεμινισμός και περιβαλλοντικός ακτιβισμός	10
Αντιθετικοί δυϊσμοί και ιεραρχίες αξιών	14
Οικοφεμινιστική Ηθική.....	16
Κριτικές στον οικοφεμινισμό.....	19
2 ^ο κεφάλαιο: Βιγκανισμός.....	22
Ορισμός και ιστορία του βιγκανισμού	22
Ατομική επιλογή, ηθικό ή κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα;	27
Δράση για τα ζώα.....	31
3 ^ο κεφάλαιο: Οικοφεμινισμός και βιγκανισμός	35
Τα δικαιώματα των ζώων είναι φεμινιστικό ζήτημα	35
Το κρέας, η καταπίεση και η απόκρυψη της βίας	36
Η ηθική της φροντίδας για τα ζώα	38
Ο βιγκανισμός ως ηθικό ιδεώδες και ως αντίσταση στην πατριαρχική εκμετάλλευση... ..	41
Συμπεράσματα.....	43
Βιβλιογραφία.....	44
Ιστοσελίδες.....	47

Εισαγωγή

Ο οικοφεμινισμός, είναι ένα φιλοσοφικό και ακτιβιστικό κίνημα με ιστορία μισού αιώνα που συνδέει τον φεμινισμό με την περιβαλλοντική φιλοσοφία στη βάση της λογικής ότι η κυριαρχία των αντρών επί των γυναικών και επί της φύσης είναι αλληλένδετες. Προσφέρει μια ευρεία ανάλυση μέσα από την οποία θέτει το περιβαλλοντικό ζήτημα ως ζήτημα κοινωνικής δικαιοσύνης, αναδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο η περιβαλλοντική υποβάθμιση σχετίζεται με τις ανισότητες λόγω φύλου, φυλής και κοινωνικής τάξης. Η οικοφεμινιστική σκέψη τονίζει την ανάγκη για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση για την αντιμετώπιση όλων των αλληλένδετων μορφών καταπίεσης, μια από τις οποίες είναι ο ειδισμός. Η οικοφεμινιστική φιλοσοφία έχει προσφέρει μεγάλη θεωρητική ανάλυση στο πεδίο της ηθικής για τα ζώα.

Επιπλέον, ο βιγκανισμός, ως φιλοσοφία και τρόπος ζωής, απορρίπτει την εκμετάλλευση των ζώων, αναδεικνύοντας ηθικές και κοινωνικές προεκτάσεις που μπορούν να συσχετιστούν με φεμινιστικές αρχές. Τα κίνητρα για να επιλέξει κανείς τον βιγκανισμό είναι τόσο ηθικά όσο και πολιτικά. Ο βιγκανισμός μπορεί να εκφραστεί ως συμπονετικός, μη βίαιος τρόπος ζωής, αλλά και ως πολιτική έκφραση της εναντίωσης στον ειδισμό και όλων των μορφών καταπίεσης και διακρίσεων.

Η παρούσα εργασία στοχεύει να διερευνήσει την διασύνδεση μεταξύ οικοφεμινισμού και του βιγκανισμού, με ιδιαίτερη έμφαση στην ηθική θεώρηση των ζώων. Για τον σκοπό αυτό, αναλύονται τα κοινά ηθικά θεμέλια και μελετάται η διασταύρωση των δύο κινήματων. Επιπλέον, εξετάζεται με ποιον τρόπο η οικοφεμινιστική σκέψη προωθεί τον βιγκανισμό.

Το πρώτο κεφάλαιο περιέχει μια σύνοψη του οικοφεμινισμού, περιλαμβάνοντας τις επιρροές διαφορετικών φεμινιστικών ρευμάτων, αλλά και του περιβαλλοντικού ακτιβισμού, στην ανάπτυξη της οικοφεμινιστικής θεωρίας. Εξετάζεται, ο τρόπος με τον οποίο εμπνεύστηκε η Françoise d' Eaubonne τον οικοφεμινισμό ως συγχώνευση ριζοσπαστικού φεμινισμού και οικολογίας. Αναλύεται επίσης η οικοφεμινιστική κριτική και εναντίωση στους δυϊσμούς που αναδεικνύει τον αλληλένδετο χαρακτήρα όλων των μορφών κυριαρχίας. Η οικοφεμινιστική ηθική προάγει τις αξίες της φροντίδας, της ενσυναίσθησης και της φιλίας ως αναπόσπαστα στοιχεία της ανθρώπινης σχέσης με τη φύση και τα έμβια όντα.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται τον βιγκανισμό, ο οποίος ορίζεται ως μια φιλοσοφία και τρόπος ζωής που επιδιώκει να αποκλείσει κάθε μορφή εκμετάλλευσης και σκληρότητας προς τα ζώα. Οι ρίζες της ηθικής χορτοφαγίας μπορούν να εντοπιστούν στην αρχαία Ινδία και την αρχαία Ελλάδα. Φιλόσοφοι της αρχαιότητας, όπως ο Πυθαγόρας, ο Εμπεδοκλής, ο Πλούταρχος και ο Πορφύριος υποστήριζαν την ηθική χορτοφαγία. Ωστόσο το κίνημα του βιγκανισμού έχει ως αφετηρία του το έτος 1944, όταν επινοήθηκε ο όρος «βίγκαν» από τον Donald Watson. Η πρακτική του βιγκανισμού υιοθετείται συχνά ως στάση ζωής που εκφράζει την εναντίωση στον ειδισμό, ως μέρος της εναντίωσης σε όλες τις μορφές καταπίεσης και διακρίσεων. Ο ακτιβισμός που άλλοτε προσανατολιζόταν στην ευαισθητοποίηση σχετικά με τη βαναυσότητα προς τα ζώα και άλλοτε στην επίτευξη της απελευθέρωσής τους, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του βίγκαν κινήματος.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, ανιχνεύεται η σχέση μεταξύ του φεμινιστικού κινήματος και του κινήματος για την απελευθέρωση των ζώων. Επιπλέον, εξετάζεται ο τρόπος που οικοφεμινίστριες θεωρητικοί έχουν συνδέσει την κρεοφαγία με την πατριαρχία. Από αυτή την άποψη, η ηθική χορτοφαγία θεωρείται ως μια μορφή αντίστασης στην πατριαρχική εκμετάλλευση. Εξετάζεται επίσης η ενσωμάτωση της φεμινιστικής θεωρίας της φροντίδας στο πεδίο της ηθικής των ζώων.

1^ο κεφάλαιο: Οικοφεμινισμός

Συνοπτική παρουσίαση του οικοφεμινισμού

Ο οικοφεμινισμός είναι ένα πολυσυλλεκτικό κίνημα που διασυνδέει τις φεμινιστικές και τις περιβαλλοντικές ιδεολογίες, δίνοντας έμφαση στις σχέσεις μεταξύ της καταπίεσης των γυναικών και της υποβάθμισης της φύσης. Προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο εξετάζονται οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, αλλά και με τον φυσικό κόσμο και αναλύει τους παράγοντες που προκαλούν και συντηρούν τόσο την υποταγή των γυναικών όσο και της φύσης.

Η Karen Warren διασαφηνισε γιατί ο φεμινισμός έχει θέση στο περιβαλλοντικό πρόβλημα: «ένα ζήτημα είναι φεμινιστικό αν η κατανόησή του βοηθά κάποιον να αντιληφθεί την καταπίεση ή την υποταγή των γυναικών», και διατύπωσε τη θέση που προϋποθέτει για το εύρος της θεωρίας του οικοφεμινισμού: «... υπάρχουν σημαντικές συσχετίσεις –ιστορικές, βιωματικές, συμβολικές, θεωρητικές– μεταξύ του κυριαρχίας επί των γυναικών και της κυριαρχίας επί της φύσης, η κατανόηση των οποίων είναι ζωτικής σημασίας τόσο για τον φεμινισμό όσο και για την περιβαλλοντική ηθική».¹

Η οικοφεμινιστική φιλοσοφία, αναζητά τις κοινές ιστορικές ρίζες μεταξύ της καταπίεσης των γυναικών και της υποβάθμισης της φύσης και τις αποδίδει στις πατριαρχικές δομές που συμβάλλουν τόσο στην έμφυλη καταπίεση όσο και στην περιβαλλοντική καταπίεση. Αναλύει επίσης τη δυϊστική σκέψη και τον τρόπο με τον οποίο συμβάλλει στη λογική της κυριαρχίας. Η οικοφεμινιστική προσέγγιση στην ηθική αναγνωρίζει την αλληλεπίδραση και τη διασύνδεση των όντων και υποδεικνύει ότι η ηθική εκτίμηση θα πρέπει να συμπεριλάβει τα μη ανθρώπινα ζώα και το περιβάλλον.

Ο οικοφεμινισμός εκφράζεται θεωρητικά από ποικιλομορφία ιδεών και ευρύ φάσμα αναλύσεων που πηγάζουν από τις πολυάριθμες μορφές του φεμινισμού. «Όπως ακριβώς δεν υπάρχει ένας φεμινισμός, δεν υπάρχει ένας οικοφεμινισμός ή μια οικοφεμινιστική φιλοσοφία».² Συνεπώς, περιλαμβάνει επιμέρους κλάδους, οι οποίοι διερευνούν διαφορετικές πτυχές της σχέσης μεταξύ της ανισότητας των φύλων και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Τρεις από αυτούς τους ευρέως ανεπτυγμένους κλάδους είναι ο ριζοσπαστικός οικοφεμινισμός, ο πολιτισμικός οικοφεμινισμός και ο κοινωνικός οικοφεμινισμός.

Ο ριζοσπαστικός οικοφεμινισμός υποστηρίζει πως η καταπίεση των γυναικών και η υποβάθμιση της φύσης είναι αλληλένδετες, καθώς πηγάζουν από την καπιταλιστική πατριαρχία που θεωρεί και τις δύο με αντικείμενα προς εκμετάλλευση. Ως προς τις γυναίκες, η εργασία αποτελεί κομβικό παράγοντα για την κατανόηση της πατριαρχικής εκμετάλλευσης, καθώς η άμισθη οικιακή εργασία των γυναικών και η επιτέλεση έργου απαραίτητου για τη λειτουργία της κοινωνίας, υποτιμάται και καθίσταται αφανής μέσα στις καπιταλιστικές οικονομίες. Αυτή η «αναπαραγωγική» εργασία περιλαμβάνει τη φροντίδα και τη διατήρηση των νοικοκυριών, οι οποίες είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της ζωής, αλλά δεν τυγχάνουν οικονομικής αναγνώρισης. Ωστόσο, η «αναπαραγωγική» εργασία παράγει υπεραξία που ευνοεί τη «συσσώρευση πόρων για κάθε άνδρα».³ Παρομοίως, η φύση αντιμετωπίζεται μέσα από το πρίσμα της εμπορευματοποίησης, ως «δωρεάν πόρος» και τα οικοσυστήματα γίνονται

¹ Karen J. Warren, “Taking Empirical Data Seriously: An Ecofeminist Philosophical Perspective,” in *Ecofeminism: Women, Culture, Nature*, ed. Karen J. Warren. (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997), 4.

² Στο ίδιο.

³ Ariel Salleh, “Φύση, Γυναίκα, Εργασία, Κεφάλαιο: Βιώνοντας την πιο Βαθιά Αντίφαση,” στο *Οικοφεμινισμός*, επιμ. Σταύρος Καραγεωργάκης (Αθήνα: Ευτοπία, 2022), 220-226.

αντικείμενο εκμετάλλευσης με σκοπό το κέρδος, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η οικολογική ισορροπία ή η βιωσιμότητα.⁴

Ο ριζοσπαστικός οικοφεμινισμός επιδιώκει να αντιμετωπίσει συγχρόνως τις κοινωνικές ανισότητες και την περιβαλλοντική κρίση. Διεκδικεί «ισότητα για κάθε μορφή ζωής» και επιδιώκει να αναγνωριστεί η φύση «ως ένα υποκείμενο με δικές του ανάγκες»⁵. Δίνει έμφαση στον ακτιβισμό και στον ενεργό ρόλο των καταπιεσμένων ομάδων, ιδιαίτερα των γυναικών, θεωρώντας σημαντική την συνεισφορά τους λόγω της γνώσης που πηγάζει από την εμπειρία τους στην «αναπαραγωγική» εργασία που είναι κρίσιμη για τη βιωσιμότητα τόσο των κοινοτήτων όσο και των οικοσυστημάτων.⁶

Οι πολιτισμικές φεμινίστριες βλέπουν την καταπίεση των γυναικών ως τη βασική μορφή καταπίεσης που εξηγεί όλες τις άλλες και προωθούν την ανάπτυξη μιας εναλλακτικής γυναικείας κουλτούρας που θα αντιμετωπίσει τα κοινωνικά και οικολογικά προβλήματα.⁷ Υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες διαθέτουν ανεπτυγμένη ευαισθησία στα περιβαλλοντικά ζητήματα λόγω της μοναδικής σχέσης που έχουν με τη φύση. Αυτή η ιδιαίτερη σχέση αποδίδεται άλλοτε σε βιολογικά χαρακτηριστικά και άλλοτε σε χαρακτηριστικά που διαμορφώθηκαν βάσει κοινωνικών συνθηκών. Οι πολιτισμικές φεμινίστριες αναφέρονται συχνά στην ύπαρξη «γυναικείων αξιών» που προάγουν τη φροντίδα, την ειρήνη, τη φιλία, τη συνεργασία, τη διαίσθηση και τη διασύνδεση.

Στο πεδίο της φιλοσοφικής συζήτησης της ηθικής εκτίμησης των ζώων, ο πολιτισμικός φεμινισμός έχει αναπτύξει την φεμινιστική ηθικής της φροντίδας που προσεγγίζει το ζήτημα δίνοντας έμφαση στην σημασία των συναισθημάτων στις σχέσεις ανθρώπου-ζώων.

Οι πολιτισμικές οικοφεμινίστριες δίνουν επίσης έμφαση στην πνευματικότητα που πηγάζει από θρησκευτικές παραδόσεις οι οποίες βασίζονται στη φύση και στη λατρεία θεοτήτων, επιχειρώντας να αναδείξουν τον δεσμό μεταξύ των ανθρώπων και του φυσικού κόσμου και να εμπνεύσουν σεβασμό προς τη γη. Η Carol Adams ερμηνεύει αυτήν την τάση προς την πνευματικότητα ως κριτική στις πατριαρχικές θρησκευτικές παραδόσεις που συχνά εξισώνουν τις γυναίκες με τη φύση, ενισχύοντας έτσι την υποταγή τους.⁸

Ο κοινωνικός οικοφεμινισμός υποστηρίζει ότι οι διάφορες μορφές καταπίεσης όπως φύλου, φυλής, κοινωνικής τάξης και περιβάλλοντος, είναι αλληλένδετες. Αυτός ο φεμινισμός βασίζεται στις γνώσεις κινημάτων όπως ο σοσιαλιστικός, ο αντιαποικιακός και ο μαύρος φεμινισμός για να αναπτύξει έναν διεκδικούμενο φεμινισμό που συνδέει την απελευθέρωση των γυναικών με την απελευθέρωση απ' όλα τα συστήματα καταπίεσης, χωρίς να δίνει προτεραιότητα σε έναν αγώνα έναντι του άλλου. Η επίλυση μιας καταπίεσης δεν επιφέρει την επίλυση όλων των καταπιέσεων.⁹

Η Françoise d' Eaubonne και η εμφάνιση του οικοφεμινισμού

Η γαλλίδα μυθιστοριογράφος, βιογράφος, ποιήτρια, θεωρητικός του φεμινισμού και πολιτική ακτιβίστρια Françoise d' Eaubonne (1920-2005) επινόησε τον όρο «οικοφεμινισμός». Αρχικά, το 1972 στο βιβλίο της *Histoire et actualité du féminisme (Ιστορία και επικαιρότητα του φεμινισμού)* εισήγαγε την οικοφεμινιστική θεωρία της επιδιώκοντας να δείξει ότι η πατριαρχική εκμετάλλευση των γυναικών και η καταστροφή του περιβάλλοντος είναι αλληλένδετα ζητήματα.

---

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Στο ίδιο, 237.

⁶ Στο ίδιο.

⁷ Val Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature* (London and New York: Routledge, 1993), 197.

⁸ Carol J. Adams, "Introduction," in *Ecofeminism and the Sacred*, ed. Carol J. Adams (New York: Continuum, 1993), 1-2.

⁹ Val Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 197.

Ωστόσο, αυτή τη φορά είναι ένα πολύ ευρύτερο θέμα από την «απελευθέρωση των γυναικών» και τη «σεξουαλική ελευθερία». Πρόκειται για το ίδιο το μέλλον της ανθρωπότητας. Καλύτερα: η ευκαιρία του να έχει ακόμα μέλλον. Η συνέχιση του είδους μας απειλείται σήμερα χάρη στην κορύφωση των πατριαρχικών πολιτισμών, από την τρέλα και το έγκλημα. Τρέλα: η διατήρηση του δημογραφικού ρυθμού. Το έγκλημα: καταστροφή του περιβάλλοντος.¹⁰

Το 1974, στο βιβλίο της *Le Féminisme ou la Mort* (Φεμινισμός ή Θάνατος), εισήγαγε τον όρο «οικοφεμινισμός» υποστηρίζοντας περεταίρω την ανάγκη για συνένωση του φεμινιστικού με τον οικολογικό αγώνα. Υπογράμμισε ότι οι δυο σοβαρότεροι κίνδυνοι που επιβαρύνουν την ανθρωπότητα είναι ο ρυθμός αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού και η καταστροφή του περιβάλλοντος και επέρριψε την ευθύνη για τη δημιουργία αυτών των δύο επικίνδυνων καταστάσεων στο σύστημα της πατριαρχίας. Η πατριαρχία είναι υπεύθυνη τόσο για οικολογικές καταστροφές μέσω της εκμετάλλευσης και λεηλασίας των φυσικών πόρων που επιφέρει η υπερπαραγωγή και η καπιταλιστική λογική όσο και για την εκμετάλλευση, υποταγή και υποδούλωση των γυναικών μέσω της ιδιοποίησης του αναπαραγωγικού δυναμικού τους.¹¹ Υποστήριξε ότι δεν αρκεί απλά μια μεταρρύθμιση για τη σωτηρία του πλανήτη από την οικολογική καταστροφή, αλλά χρειάζεται μια «μετάλλαξη», δηλαδή η «μεγάλη ανατροπή» του συστήματος της «ανδρικής εξουσίας». ¹² Ισχυρίστηκε ότι οι γυναίκες δραστηριοποιούνται περισσότερο στο περιβαλλοντικό ζήτημα απ' ό,τι οι άνδρες για δύο λόγους: πρώτον, «δίνουν ζωή, και έχουν, ως εκ τούτου, μεγαλύτερη μέριμνα για τις μελλοντικές γενιές» και δεύτερον το δημογραφικό πρόβλημα αφορά την ελευθερία τους, καθώς η στέρηση από το δικαίωμα του ελέγχου των γεννήσεων σημαίνει υποταγή. Επομένως, παρότρυνε τις γυναίκες ως «φύλακες των αξιών της ζωής» και ταυτόχρονα ως καταπιεσμένη ομάδα να αγωνιστούν για το μέλλον της ανθρωπότητας¹³: «επί του παρόντος, οι γυναίκες είναι η μόνη κατηγορία που μπορεί να ηγηθεί των αντιπολιτευόμενων μειονοτήτων, αφού είναι η μόνη πλειοψηφία που αντιμετωπίζεται ως μειοψηφία.» ¹⁴ Ωστόσο δεν συνηγορούσε στο να πάρουν την εξουσία οι γυναίκες αλλά να καταστείλουν την πατριαρχία.

Όχι βέβαια «μητριαρχία» ή «εξουσία στις γυναίκες», αλλά καταστροφή της εξουσίας από τις γυναίκες, και τελικά, η έξοδος από το τούνελ: ισότιμη διαχείριση ενός κόσμου που αναγεννιέται (και δεν είναι πλέον σε κατάσταση «προστασίας», όπως πίστευαν οι μαλθακοί οικολόγοι του πρώτου κύματος).¹⁵

Η Françoise d'Eaubonne οραματίστηκε μια αντικαπιταλιστική, ισότιμη, ειρηνική και αυτοδιαχειριζόμενη οικολογική κοινωνία, απαλλαγμένη από ιεραρχία. Έκρινε ότι το πιο επείγον ζήτημα είναι η αντιμετώπιση της απειλής του υπερπληθυσμού. Υποστήριξε την άμεση ανάγκη να πάρουν οι γυναίκες τον έλεγχο των γεννήσεων μέσω της αντισύλληψης και του δικαιώματος στην άμβλωση. Υποστήριζε σθεναρά την αποπυρηνικοποίηση μέσω των διατριβών της αλλά και μέσω πολιτικού ακτιβισμού. Μάλιστα στις 3 Μαΐου 1975 συμμετείχε σε μια μικρή ομάδα ατόμων που διέπραξε επίθεση κατά του σταθμού παραγωγής ενέργειας Φεσενχάιμ με αποτέλεσμα να καθυστερήσει τη λειτουργία του για μερικούς μήνες. Η σύνδεση

¹⁰ Caroline Goldblum, "Françoise d'Eaubonne, à l' Origine de la Pensée Écoféministe," *L'Homme & la Société* 203-204, no. 1-2 (2017):194, <https://doi.org/10.3917/lhs.203.0189>.

¹¹ Françoise d'Eaubonne, *Feminism or Death*, trans. Ruth Hottell, (Brooklyn, NY, London: Verso, 2022), New Perspectives, EPUB.

¹² Στο ίδιο.

¹³ Françoise d'Eaubonne, "Feminism—Ecology: Revolution or Mutation?" *Ethics and the Environment*, Vol. 4, No. 2 (Autumn, 1999): 176.

¹⁴ D'Eaubonne, *Feminism or Death*, The Stress of the Rat.

¹⁵ D'Eaubonne, *Feminism or Death*, New Perspectives.

φεμινισμού, αντικαπιταλισμού και οικολογίας θέτει προβληματισμούς που εκφράζονται από το κίνημα της αποανάπτυξης.¹⁶ Η ίδια μάλιστα ήταν επικρίτρια της ανάπτυξης: «Κάθε θεωρητικό δοκίμιο για την οικονομία πρέπει να ξεκινά με μια κριτική της έννοιας και του γεγονότος της ανάπτυξης...»¹⁷

Η d' Eaubonne έβλεπε τον οικοφεμινισμό ως τον «νέο ουμανισμό»¹⁸ και τον θεμελίωσε θεωρητικά ως συγχώνευση ριζοσπαστικού φεμινισμού και οικολογίας. Εξέτασε τους συσχετισμούς μεταξύ της καταπίεσης των γυναικών και της εκμετάλλευσης της φύσης και προσέγγισε την περιβαλλοντική βιωσιμότητα από μια φεμινιστική σκοπιά. Παρά το γεγονός ότι έθεσε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του οικοφεμινισμού, γίνονται σπάνια αναφορές στο όνομά της και τις περισσότερες φορές μάλιστα γίνονται μόνο όταν ανιχνεύεται η προέλευση του όρου «οικοφεμινισμός». Σε αυτό, πιθανότατα διαδραμάτισε ρόλο το γεγονός ότι υποστήριζε τη βία ως μέσο δράσης, υποστήριζε ομάδες που τρομοκρατούσαν ώστε τελικά απομονώθηκε από τον παραδοσιακό δημοκρατικό πολιτικό διάλογο.¹⁹ Επίσης, την δεκαετία του 1970, που δεν είχαν μεταφραστεί σε άλλες γλώσσες τα βιβλία της, ήταν γνωστή για το πλούσιο συγγραφικό της έργο σε γαλλόφωνες κυρίως χώρες. Εντούτοις στη Γαλλία ο οικοφεμινισμός αντιμετωπίστηκε αρχικά με δυσπιστία. Το εξαιρετικά υλιστικό φεμινιστικό περιβάλλον που αντιτασσόταν στην ουσιοκρατία, διέβλεπε ουσιοκρατικές παραδοχές στη συγχώνευση οικολογίας και φεμινισμού.²⁰ Ο οικοφεμινισμός άρχισε να αναπτύσσεται, να μελετάται συστηματικά στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και εξελίχθηκε μακριά από τη Γαλλία, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Οικοφεμινισμός και περιβαλλοντικός ακτιβισμός

Ο οικοφεμινισμός είναι στενά συνυφασμένος με τον περιβαλλοντικό ακτιβισμό από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του. Για πολυάριθμες μάλιστα οικοφεμινίστριες συγγραφείς, ο οικοφεμινισμός αναδύθηκε από την ευρεία συμμετοχή των γυναικών στα φιλειρηνικά και περιβαλλοντικά κινήματα των δεκαετιών του 1960 και 1970.²¹ Η ίδια η Françoise d' Eaubonne που επινόησε τον όρο ήταν μαχητική περιβαλλοντική ακτιβίστρια. Ανά τον κόσμο έχουν αναδυθεί αρκετά σημαντικά περιβαλλοντικά κινήματα που είτε ιδρύθηκαν από γυναίκες, είτε οι γυναίκες διαδραμάτισαν ηγετικό ρόλο σε αυτά και αγωνίστηκαν προκειμένου να σώσουν τις κοινότητές τους από απειλητικές για τη βιωσιμότητα του τόπου τους παρεμβάσεις και οικολογικές καταστροφές. Συχνά στην οικοφεμινιστική βιβλιογραφία αρκετά από αυτά τα κινήματα αναγνωρίζονται ως οικοφεμινιστικά ενώ στην πραγματικότητα δεν διαμορφώθηκαν συνειδητά ως τέτοια, αλλά εντάχθηκαν αναδρομικά στην οικοφεμινιστική ιστορία με κριτήριο το ρόλο τους στην αναγνώριση της συσχέτισης των έμφυλων ανισοτήτων με την περιβαλλοντική υποβάθμιση.²² Ακολουθούν τρία παραδείγματα κινήματων που εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1970, παρείχαν λύσεις για τις τοπικές κοινότητες, αποτέλεσαν έμπνευση για περαιτέρω δράση και έδωσαν το έναυσμα για την θεωρητική ανάπτυξη του οικοφεμινισμού.

Ένα κίνημα με σημαντικό αντίκτυπο όχι μόνο στην Ινδία αλλά παγκοσμίως, είναι το κίνημα Τσίπκο (Chipko) το οποίο αποτέλεσε πρότυπο για τα περιβαλλοντικά κινήματα και πηγή έμπνευσης στην ανάπτυξη της οικοφεμινιστικής θεωρίας. Το κίνημα Τσίπκο, που έγινε

¹⁶ Goldblum, "Françoise d'Eaubonne, à l' Origine de la Pensée Écoféministe."

¹⁷ Françoise d'Eaubonne, *Écologie/Féminisme. Révolution ou Mutation?*, (Paris: ATP, 1978), 70.

¹⁸ D'Eaubonne, *Feminism or Death*, New Perspectives.

¹⁹ Goldblum, "Françoise d'Eaubonne, à l' Origine de la Pensée Écoféministe."

²⁰ Myriam Bahaffou and Julie Gorecki, "Introduction to the New French Edition" In *Feminism or Death*.

²¹ Greta Gaard και Lori Gruen, "Οικοφεμινισμός. Για την Παγκόσμια Δικαιοσύνη και την Υγεία του Πλανήτη," στο *Οικοφεμινισμός*, επιμ. Σταύρος Καραγεωργάκης (Αθήνα: Ευτοπία, 2022), 53.

²² Chris Cuomo, *Feminism and Ecological Communities*, (London and New York: Routledge, 1998), 152-53.

γνωστό και ως «Αγκαλιάστε το δέντρο», εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στην περιοχή Garhwal Himalaya της Ινδίας αλλά στη συνέχεια εξαπλώθηκε σε όλη τη χώρα ιδιαίτερα στις λοφώδεις περιοχές. Στόχος του κινήματος ήταν τη διατήρηση των δασών και η προστασία από την υλοτόμηση και εμπορική εκμετάλλευση. Οι τοπικές κοινότητες που βασίζονταν στα δάση για την επιβίωσή τους, επέλεξαν ειρηνική αντίσταση για την προστασία των δέντρων, σχηματίζοντας ανθρώπινες αλυσίδες γύρω από τα δέντρα για να εμποδίσουν τους υλοτόμους να τα κόψουν. Το κίνημα καθοδηγήθηκε κυρίως από αγρότισσες που αναβίωσαν την αρχή της «σατιαγκράχα» (satyagraha), της έννοιας που εισήγαγε ο Mahatma Gandhi για να ορίσει την αποφασιστική, ειρηνική αντίσταση. Το κίνημα Τσίπκο ήταν ιδιαίτερα επιδραστικό τόσο γιατί ανέδειξε τον γυναικείο ακτιβισμό όσο και γιατί προώθησε ένα μοντέλο βιώσιμης οικολογικής σταθερότητας.²³

Η Vandana Shiva επισήμανε την αξία της τεχνογνωσίας των ιθαγενών πληθυσμών, ιδιαίτερα των γυναικών, στη δασοπονία, χαρακτηρίζοντας τη δασοπονία ως «θηλυκή αρχή».²⁴ Οι γυναίκες ήταν υπεύθυνες για τη συλλογή δασικών προϊόντων, τα οποία ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση, ιδίως κατά τη διάρκεια λιμών. Οι αυτόχθονες λαοί της κεντρικής κυρίως Ινδίας, είχαν βαθιά κατανόηση της ποικιλομορφίας και πολυλειτουργικότητας των δασικών οικοσυστημάτων και διέθεταν τη γνώση για τη διατήρηση και διαχείριση με δίκαιο και βιώσιμο τρόπο. Για τον οικολογικό πολιτισμό τους, τα δάση ήταν πηγή ζωής και ιερότητας. Οι αποικιακές δασοκομικές πρακτικές που εισήγαγε η βρετανική αποικιοκρατία, έδωσαν προτεραιότητα στην εμπορική υλοτόμηση οδηγώντας σε μεγάλης κλίμακας αποψίλωση των δασών, διαταράσσοντας τις παραδοσιακές βιώσιμες πρακτικές δασοκομίας και στερώντας τις τοπικές κοινότητες από πολύτιμους πόρους. Η «δυτική δασοκομία» απέτυχε ακόμα και στα έργα αναδάσωσης που ήταν επίσης επικεντρωμένα στην παραγωγή ξυλείας, οδηγώντας σε περαιτέρω αποψίλωση και ερημοποίηση.²⁵

Το Κίνημα Πράσινων Ζωνών (Green Belt Movement) είναι ένα ακόμα παράδειγμα που ανέδειξε την τεχνογνωσία των γυναικών σε σχέση με τη δασοκομία. Πρόκειται για μια κενυατική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1977 από την κενυάτισσα πολιτικό, ακτιβίστρια, και φεμινίστρια Wangari Muta Maathai, με στόχο την ενδυνάμωση των γυναικών της υπαίθρου και την προστασία του περιβάλλοντος. Επικεντρώθηκε στη δενδροφύτευση και την παροχή εκπαίδευσης σχετικά με τα περιβαλλοντικά και πολιτικά ζητήματα που επηρεάζουν τις γυναίκες. Η δράση της οργάνωσης ξεκίνησε εξαιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης που προκάλεσαν οι εντατικές καλλιέργειες, τσαγιού και καφέ που είχαν ως συνέπεια την αποψίλωση των δασών και την αποξήρανση των ρεμάτων. Οι γυναίκες, λόγω του ρόλου τους στις κοινότητες ως υπεύθυνες για την προετοιμασία φαγητού και τις αγροτικές εργασίες για παραγωγή τροφίμων, πλήττονταν περισσότερο, καθώς έπρεπε να περπατούν μεγαλύτερες αποστάσεις για να μεταφέρουν τρόφιμα, καυσόξυλα και νερό. Το κίνημα ενθάρρυνε τις γυναίκες να βασιστούν στις γνώσεις τους για το οικοσύστημα ώστε να αποφασίσουν ποια

²³ Vandana Shiva and J. Bandyopadhyay, "The Evolution, Structure, and Impact of the Chipko Movement," *Mountain Research and Development* 6, no. 2 (1986): 133–42. <https://doi.org/10.2307/3673267>.

²⁴ Η «θηλυκή αρχή», κατά τη Vandana Shiva, εκφράζει τη γνώση που προωθεί την οικολογική βιωσιμότητα. Την υπερασπίζονται οι αυτόχθονες λαοί που αντιμετωπίζουν τη φύση με σεβασμό και ακολουθούν μη βίαιες πρακτικές, δίνοντας έμφαση στη διατήρηση της φύσης ως πηγή ζωής και αγαθών αναγκαίων για την επιβίωση και την ευημερία. Οι γυναίκες της υπαίθρου του Παγκόσμιου Νότου κατέχουν αυτή τη γνώση λόγω της εργασίας τους στη φύση και του ρόλου της παραγωγής τροφής για τη συντήρηση των οικογενειών τους. Τα φεμινιστικά οικολογικά κινήματα που αγωνίζονται για την ανάκτηση και διατήρηση της θηλυκής αρχής στηρίζονται σε μη έμφυλες απελευθερωτικές ιδεολογίες σε αντίθεση με την έμφυλη ιδεολογία της καπιταλιστικής πατριαρχίας, η οποία διέπει τη διαδικασία της οικολογικής καταστροφής και της υποταγής των γυναικών. Vandana Shiva, *Staying Alive: Women, Ecology, and Development*, (Berkeley: North Atlantic Books, 2016), EPUB.

²⁵ Στο ίδιο, chap. 4 Women in the Forest.

δενδρύλλια είναι προσιτά και ενδημικά στο περιβάλλον τους.²⁶ Με περισσότερες από σαράντα εκατομμύρια εθελοντικές δενδροφυτεύσεις, δημιουργήθηκαν πράσινες ζώνες στις διαβρωμένες εκτάσεις με αποτέλεσμα τον περιορισμό της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της επισιτιστικής ανασφάλειας. Η Wangari Muta Maathai έλαβε το 2004 βραβείο Νόμπελ για το οικολογικό της έργο.²⁷

Τη δεκαετία του 1970 το περιβαλλοντικό κίνημα απέκτησε μια δυναμική στις Ηνωμένες Πολιτείες λόγω του περιστατικού του Love Canal που απέδειξε τη δύναμη του ακτιβισμού στην πραγματοποίηση αλλαγών και στη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής, δημιουργώντας ένα προηγούμενο για μελλοντικές εκστρατείες περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Το Love Canal, μια γειτονιά στους Καταρράκτες του Νιαγάρα της Νέας Υόρκης, έγινε γνωστό στα τέλη της δεκαετίας του 1970 λόγω σοβαρών προβλημάτων υγείας και θανάτων των κατοίκων του, οι οποίοι βίωσαν μια από τις χειρότερες περιβαλλοντικές καταστροφές στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών που οφειλόταν στα τοξικά απόβλητα που ήταν θαμμένα κάτω από την τοποθεσία. Η κατηρηγμένη χωματερή του Love Canal είχε διαμορφωθεί σε οικιστική ζώνη, και υπαίθριους χώρους ψυχαγωγίας. Η έκθεση στις τοξικές ουσίες ήταν εντονότερη για τα παιδιά, καθώς το σχολείο και οι χώροι που έπαιζαν βρίσκονταν στο σημείο της διαρροής. Οι κάτοικοι, ιδιαίτερα οι γυναίκες, κινητοποιήθηκαν για να αντιμετωπίσουν την περιβαλλοντική κρίση, οδηγώντας σε ένα σημαντικό κίνημα που έστρεψε την προσοχή στη διαχείριση επικίνδυνων αποβλήτων και την περιβαλλοντική δικαιοσύνη. Οι γυναίκες, που στην αρθρογραφία της εποχής αναφέρονταν συχνά ως «οι νοικοκυρές που έγιναν ακτιβίστριες», είχαν κεντρικό ρόλο στο κίνημα του Love Canal. Οργάνωσαν διαμαρτυρίες, διεξήγαγαν έρευνες για την υγεία και προσπάθησαν να αυξήσουν την ευαισθητοποίηση σχετικά με τους κινδύνους των τοξικών αποβλήτων. Ο ακτιβισμός στο Love Canal οδήγησε στη μετεγκατάσταση των πληγεισών οικογενειών και επηρέασε επίσης τις ευρύτερες περιβαλλοντικές πολιτικές για τη διαχείριση βιομηχανικών αποβλήτων.²⁸

Τα κινήματα που προαναφέρθηκαν έχουν τα κοινά χαρακτηριστικά ότι αντιπροσωπεύουν παραδείγματα ακτιβισμού βάσης, όπου οι τοπικές κοινότητες ανέλαβαν δράση για την επίλυση περιβαλλοντικών αδικιών που επηρέαζαν την υγεία και την επιβίωσή τους. Τα κινήματα αυτά έχουν επηρεάσει παγκοσμίως τους περιβαλλοντικούς αγώνες, αποδεικνύοντας πώς οι τοπικές δράσεις μπορούν να οδηγήσουν σε σημαντικές πολιτικές αλλαγές και να εμπνεύσουν αλληλεγγύη ανάμεσα στους ακτιβιστές.

Τη δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε μια έξαρση του οικοφεμινιστικού ακτιβισμού που συνέδεσε τα περιβαλλοντικά ζητήματα με τους φεμινιστικούς προβληματισμούς. Στα αξιοσημείωτα κινήματα περιλαμβάνεται η Γυναικεία Κατασκήνωση Ειρήνης στην αεροπορική βάση Greenham Common που έγινε σύμβολο του γυναικείου ακτιβισμού κατά των πυρηνικών όπλων. Η κατασκήνωση οργανώθηκε από το κίνημα των Γυναικών για τη Ζωή στη Γη (Women for Life on Earth) που επί δεκαεennία χρόνια πίεζαν για τον τερματισμό των πυρηνικών δοκιμών διαδηλώνοντας για τον «φόβο για το μέλλον όλων των παιδιών μας και για το μέλλον του έμβιου κόσμου που είναι η βάση της κάθε μορφής ζωής.» Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι Δράσεις των Γυναικών στο Πεντάγωνο, που ήταν επίσης στραμμένες κατά του милитарισμού και της πυρηνικής ενέργειας, αποτέλεσαν σημείο αναφοράς στην ανάπτυξη της οικοφεμινιστικής θεωρίας.²⁹

²⁶ Kyende Kinoti, "The Green Belt Movement: Women, Land, and Development," *Global Africana Review* 6, (Spring 2022): 45-46.

²⁷ Φυλοπαιδεία, ηλεκτρονικό λεξικό, www.fylopedia.uoa.gr/index.php/Κίνημα_Πράσινων_Ζωνών.

²⁸ Rich Newman, "Making Environmental Politics: Women and Love Canal Activism," *Women's Studies Quarterly* 29, no. 1/2 (2001): 65-84, <http://www.jstor.org/stable/40004609>.

²⁹ Greta Gaard, "Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism," *Feminist Formations* 23, no.2 (Summer 2011): 29.

Τα επόμενα παραδείγματα σύγχρονων κινημάτων, όπως της La Via Campesina (Ο δρόμος της αγρότισσας) και του Γυναικείου Δικτύου Δράσης για τη Γη και το Κλίμα, δείχνουν πώς ο γυναικείος ακτιβισμός βάσης, είναι αναγκαίος για την εναντίωση στις εκμεταλλευτικές πρακτικές που δίνουν προτεραιότητα στο κέρδος έναντι της οικολογικής βιωσιμότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι γυναίκες που ανήκουν σε περιθωριοποιημένες ομάδες, που έχουν βιώσει τις φυλετικές και ταξικές ανισότητες, αντιστέκονται στην καπιταλιστική εκμετάλλευση και την περιβαλλοντική υποβάθμιση με όπλο τις γνώσεις και τις δεξιότητες που διαθέτουν σχετικά με τα τοπικά οικοσυστήματα και τις βιώσιμες πρακτικές, παρέχοντας εναλλακτική προοπτική για τη διαχείριση των φυσικών πόρων και την προώθηση της ισότητας και της δικαιοσύνης. Για τους παραπάνω λόγους, η Terran Giacominì αναφέρεται στη δράση αυτή των γυναικών ως «οικοφεμινισμό κοινοκτημοσύνης.»³⁰

Η La Via Campesina, που ιδρύθηκε το 1993, είναι ένα σημαντικό διεθνές κοινωνικό κίνημα που υπερασπίζεται τα δικαιώματα των αγροτών και τη βιώσιμη γεωργία και ενώνει εκατομμύρια αγρότες, ακτήμονες, αυτόχθονες πληθυσμούς και γυναίκες της υπαίθρου σε όλο τον κόσμο. Αντιτίθεται στην παγκοσμιοποίηση που καθοδηγείται από τις πολυεθνικές εταιρείες υποστηρίζοντας ότι οι κοινότητες πρέπει να έχουν το δικαίωμα να καθορίζουν οι ίδιες τα γεωργικά τους συστήματα και τις μεθόδους παραγωγής τροφίμων. Το κίνημα δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην επισιτιστική αυτονομία για την οποία είναι απαραίτητη η διατήρηση των σπόρων.³¹

«Οι σπόροι είναι ο πρώτος κρίκος της τροφικής αλυσίδας».³² Για χιλιάδες χρόνια οι αγρότες παρήγαγαν, αποθήκευαν και μεταφυτεύαν τους δικούς τους σπόρους. Μάλιστα σε πολλά μέρη του κόσμου η εργασία της διατήρησης και επιλογής των κατάλληλων σπόρων ήταν εργασία που αναλάμβαναν κυρίως οι γυναίκες. Η εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση των σπόρων αναιρεί τον έλεγχο του συστήματος παραγωγής τροφίμων από τις τοπικές κοινότητες και υπονομεύει τη επισιτιστική αυτονομία. Η εστίαση σε εμπορεύσιμες καλλιέργειες υψηλών αποδόσεων συχνά δίνει προτεραιότητα στο κέρδος έναντι των τοπικών αναγκών σε τρόφιμα. Η μονοκαλλιέργεια απαιτεί σημαντική χρήση χημικών λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων οδηγώντας σε αυξημένο κόστος για τους αγρότες και δημιουργώντας εξάρτηση από τις αγροτικές επιχειρήσεις. Επιπρόσθετα, οι αγρότες που καλλιεργούν μονοκαλλιέργειες είναι πιο ευάλωτοι στις διακυμάνσεις της αγοράς. Μια πτώση της ζήτησης για μια συγκεκριμένη καλλιέργεια μπορεί να θέσει σε κίνδυνο το εισόδημά τους. Η διατήρηση των σπόρων εξασφαλίζει τη βιοποικιλότητα και την ανθεκτικότητα των φυτών στις περιβαλλοντικές συνθήκες, ενισχύει την οικονομική ανεξαρτησία των κοινοτήτων και περιορίζεται την ανάγκη για χρήση χημικών λιπασμάτων. Οι σπόροι είναι συχνά συνδεδεμένοι με την πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου καθώς πολλές κοινότητες καλλιεργούν συγκεκριμένες ποικιλίες που συνδέονται με παραδοσιακές γεωργικές πρακτικές και μαγειρικές παραδόσεις.³³

Το Γυναικείο Δίκτυο Δράσης για τη Γη και το Κλίμα (Women's Earth and Climate Action Network [WECAN]) είναι μια διεθνής οργάνωση που εστιάζει στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και την προώθηση της κοινωνικής και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Αναγνωρίζει τον σημαντικό ρόλο των γυναικών στη δράση για το κλίμα και συμβάλει στην ενίσχυση της φωνής τους στον διάλογο και τη λήψη αποφάσεων που σχετίζονται με τις περιβαλλοντικές πολιτικές. Διεκδικεί τον τερματισμό των εξορύξεων ορυκτών καυσίμων και τη δίκαιη μετάβαση στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Η οργάνωση θεωρεί πολύ σημαντική τη συνεισφορά της παραδοσιακής γνώσης των αυτόχθονων πληθυσμών στην επίλυση της

³⁰ Terran Giacominì, «Οικοφεμινισμός και Συστημική Αλλαγή. Γυναίκες στην Πρώτη Γραμμή του Αγώνα Ενάντια στον Ορυκτό Καπιταλισμό και την Ηλιακή Κοινοκτημοσύνη», στο *Οικοφεμινισμός*, 243-64.

³¹ <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/>

³² Shiva, *Staying Alive: Women, Ecology, and Development*, chap. 4 Women in food chain.

³³ Στο ίδιο.

κλιματικής κρίσης. Η WECAN προασπίζεται τα δικαιώματα των γυναικών, τα δικαιώματα των ιθαγενών, τα δικαιώματα της φύσης και τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών.³⁴

Ο οικοφεμινιστικός ακτιβισμός ασχολείται με πολλά θέματα, όπως η περιβαλλοντική δικαιοσύνη, τα δικαιώματα των ζώων και η κοινωνική ισότητα, επιδιώκοντας να αντιμετωπίσει τις ρίζες της καταπίεσης, όχι μόνο τα συμπτώματα. Η Chris Cuomo επισήμανε την κρισιμότητα του ακτιβισμού στην εφαρμογή της θεωρητικής γνώσης σε πρακτική αλλαγή. Υποστήριξε ότι οι ηθικές θεωρίες πρέπει να απαντούν σε ηθικά διλήμματα της πραγματικής ζωής για να παραμείνουν χρήσιμες. Ο ακτιβισμός αλληλεπιδρά με την ηθική και πολιτική θεωρία, συμβάλλοντας στην εξέλιξή τους καθώς τις τροφοδοτεί με νέες ιδέες, αποτελώντας ταυτόχρονα πεδίο δοκιμών για τις ηθικές αρχές.³⁵ Η φιλοσοφική θεωρητική κατάρτιση παρέχει τη γνώση στους ακτιβιστές ώστε να τεκμηριώνουν τα επιχειρήματά τους και να προτείνουν εναλλακτικές προσεγγίσεις.³⁶

Η οικολογική φεμινιστική ηθική θεωρία, η οποία γεννήθηκε από τη δυσκολία επίλυσης πραγματικών, σύνθετων ηθικών προβλημάτων, καθώς και από την απογοήτευση για την ανεπάρκεια των παραδοσιακών ηθικών θεωριών, πρέπει να διατηρήσει τη σύνδεσή της με τα πραγματικά ηθικά διλήμματα και με εκείνους που πρέπει να τα αντιμετωπίσουν, ενώ παράλληλα να παλέψει με τις αφηρημένες έννοιες και τα ερωτήματα που αναπόφευκτα προκύπτουν από την επίλυση τέτοιων προβλημάτων.³⁷

Αντιθετικοί δυϊσμοί και ιεραρχίες αξιών

Οι αντιθετικοί δυϊσμοί που διερευνά και επικρίνει ο οικοφεμινισμός αναφέρονται σε ζεύγη οντοτήτων ή εννοιών που θεωρούνται ανταγωνιστικά και αποκλειστικά, αντί για συμπληρωματικά και περιεκτικά και δημιουργούν έναν ιεραρχικό τρόπο σκέψης που οδηγεί στην κυριαρχία και την υποταγή.³⁸ Πρόκειται για έναν αφαιρετικό και γενικευτικό τρόπο «ταξινόμησης του κόσμου» που υποβαθμίζει την πολυπλοκότητα του, ανάγοντας την σε ζεύγη πολωμένων οντοτήτων. Η απόδοση διαφορετικής αξίας σε κάθε μέρος του διπόλου, δημιουργεί αναπόφευκτα μια λογική ιεραρχίας, όπου το σημαντικό μέρος, «νομιμοποιείται» να κυριαρχεί επί του πιο ευκαταφρόνητου.³⁹

Για αρκετές οικοφεμινίστριες η αφετηρία για όλους τους δυϊσμούς είναι ο διαχωρισμός μεταξύ «εαυτού και άλλου» και υποστηρίζουν ότι αυτός ο δυϊσμός διακινεί μια λογική κυριαρχίας, όπου στην πρώτη οντότητα αναγνωρίζεται πάντα ανωτερότητα έναντι της δεύτερης, δικαιολογώντας την υποταγή και την εκμετάλλευση της «κατώτερης» οντότητας. Αυτός ο πρωταρχικός δυϊσμός είναι η βάση για μία σειρά «δίδυμων κυριαρχιών» όπου πάντα ο «προνομιούχος εαυτός» που σχετίζεται με το αρσενικό κυριαρχεί επί του «υποτιμημένου άλλου» που σχετίζεται με το θηλυκό.⁴⁰ Η Val Plumwood είδε στη λογική του διαχωρισμού και της υποτίμησης του «άλλου», είτε αυτό είναι η φύση είτε τα ζώα είτε οι γυναίκες είτε οι

³⁴ <https://www.wecaninternational.org/about>.

³⁵ Chris Cuomo, *Feminism and Ecological Communities*, (London and New York: Routledge, 1998,), 143-45.

³⁶ Στο ίδιο, 148.

³⁷ Στο ίδιο, 145.

³⁸ Val Plumwood, “Φεμινισμός και Οικοφεμινισμός: Πέρα από τους Δυισμούς,” *Κοινωνία και Φύση*, 2, no. 4 (Μάιος 1993): 52.

³⁹ Chaia Heller, “Προς ένα Ριζοσπαστικό Οικοφεμινισμό,” *Κοινωνία και Φύση* 2, no. 4 (Μάιος 1993): 75.

⁴⁰ Marti Kheel, “The Liberation of Nature: A Circular Affair,” in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, ed. Carol J. Adams and Josephine Donovan (New York: Columbia University Press:2007), 39-40. Greta Gaard και Lori Gruen, “Οικοφεμινισμός. Για την Παγκόσμια Δικαιοσύνη και την Υγεία του Πλανήτη,” στο *Οικοφεμινισμός*, επιμ. Σταύρος Καραγεωργάκης (Αθήνα: Ευτοπία, 2022), 63-64.

αυτόχθονες, μια αποικιοκρατική λογική που ακολουθεί τη διαδικασία κατάκτησης, του ελέγχου, της χρήσης, της καταστροφής και της ενσωμάτωσης.⁴¹

Οι δίδυμες κυριαρχίες εκδηλώνονται ως ορθός λόγος/συναίσθημα, ορθός λόγος/φύση, πολιτισμός/φύση, άνθρωπος/φύση, άνδρας/γυναίκα, λευκός/μη λευκός, ανθρώπινο ζώο/μη ανθρώπινο ζώο, πολιτισμένος/άγριος, ετεροφυλόφιλος/κουίρ, πλούσιος/φτωχός, νους/σώμα.⁴²

Στην οικοφεμινιστική σκέψη θεωρείται κρίσιμη η διαπίστωση ότι ο δυϊσμός πολιτισμός/φύση διασταυρώνεται με τον δυϊσμό άνδρας/γυναίκα. Όπως ακριβώς ο πρώτος, λειτούργησε ως δικαιολογία για την αντικειμενοποίηση και εκμετάλλευση του φυσικού κόσμου, έτσι και ο δεύτερος χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει εκμεταλλευτικές πρακτικές των αντρών απέναντι στις γυναίκες.⁴³ Η μισογυνική ρητορική συνδέει τον νου και τη λογική με την αρρενωπότητα και την αυτενέργεια ενώ αντίστοιχα θεωρεί το σώμα και τη φύση παθητικά συνδεδεμένα με τη θηλυκότητα, να αναμένουν ένα αντίθετο αρσενικό υποκείμενο να τα νοσηματοδοτήσει.⁴⁴ Η δυαδική διάκριση φύσης και πολιτισμού προωθεί μια σχέση ιεραρχίας και κυριαρχίας στην οποία η φύση γίνεται το «Άλλο» στο οποίο ο πολιτισμός μπορεί να κυριαρχήσει ανεμπόδιστα και να το οικειοποιηθεί για τις δικές του χρήσεις και ανάγκες.⁴⁵

Η Val Plumwood υποστήριξε ότι ο δυτικός πολιτισμός αντιμετώπισε παραδοσιακά τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης ως δυϊσμό, με τον άνθρωπο να είναι ξεχωριστός και ανώτερος από τον φυσικό κόσμο, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην περιβαλλοντική κρίση που αντιμετωπίζουμε σήμερα, καθώς οδήγησε στην κατασκευή μιας ανθρώπινης ταυτότητας που θεωρεί τον εαυτό της εκτός της φύσης.⁴⁶

Η Carolyn Merchant εντόπισε τις ιστορικές ρίζες της δυϊστικής κοσμοαντίληψης που διαχωρίζει τον άνθρωπο και τον πολιτισμό από τη φύση, στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, στις ιουδαϊκές και χριστιανικές θρησκείες, αλλά πολύ περισσότερο, στην Επιστημονική Επανάσταση.⁴⁷ Έως εκείνη την εποχή η φύση θεωρείτο ζωντανός οργανισμός: «Ο κόσμος που χάσαμε ήταν οργανικός»,⁴⁸ έγραψε η Merchant. Κατά τη διάρκεια της Επιστημονικής Επανάστασης αναδύθηκε μια μηχανοκρατική κοσμοθεωρία για τη φύση. Η αρχαία θεώρηση της φύσης ως ζωντανού οργανισμού και η μεταφορική εικόνα ως «τροφού-μητέρας» αντικαταστάθηκαν σταδιακά από την ιδέα της φύσης ως ένα νεκρό παθητικό, μηχανικό σύστημα, που πρέπει να ελεγχθεί, να χειραγωγηθεί και να αξιοποιηθεί από τον άνθρωπο. Η Merchant τόνισε τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτισε η φιλοσοφία του Francis Bacon (1561-1626) σε αυτή τη στάση. Ο Bacon, για να στηρίξει τις ιδέες του για έλεγχο της φύσης, χρησιμοποιούσε στα επιστημονικά και φιλοσοφικά γραπτά του έμφυλες μεταφορές που εξέφραζαν τις επικρατούσες πατριαρχικές αντιλήψεις, πλάθοντας την εικόνα της φύσης ως θηλυκής οντότητας που πρέπει να κατακτηθεί από την επιστήμη.⁴⁹

Στη συνέχεια ο καρτεσιανός διαχωρισμός μεταξύ του νου (*res cogitans*) από το σώμα και τον υλικό κόσμο (*res extensa*), ενίσχυσε την αντίληψη ότι οι άνθρωποι μπορούν να κυριαρχούν επί της φύσης. Όπως ακριβώς ο ανθρώπινος νους, μια μη φυσική ουσία μπορεί να ελέγχει το σώμα, χωρίς να συμβαίνει το αντίθετο, έτσι και ο άνθρωπος ως νοήμον υποκείμενο μπορεί να καθυποτάξει τον φυσικό κόσμο.

⁴¹ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 41-68.

⁴² Στο ίδιο και στο Greta Gaard, “Για έναν Κουίρ Οικοφεμινισμό,” στο *Οικοφεμινισμός*, 166-67.

⁴³ Sam Mickey, “Editor’s foreword,” in *Women and Nature? Beyond Dualism in Gender, Body, and Environment*, xx.

⁴⁴ Judith Butler, *Gender Trouble, Feminism and the Subversion of Identity* (New York and London: Routledge 1999), 47-48.

⁴⁵ Στο ίδιο, 47-48.

⁴⁶ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 2.

⁴⁷ Carolyn Merchant, “Ο Θάνατος της Φύσης,” στο *Οικοφεμινισμός*, 21-42.

⁴⁸ Στο ίδιο, 23.

⁴⁹ Στο ίδιο, 29-40.

Σε συνδυασμό με τις πατριαρχικές αντιλήψεις, η επιθυμία για έλεγχο της φύσης συμβάδισε με την υποταγή των γυναικών. Αυτή η προσέγγιση επέτρεψε την ανελέητη εκμετάλλευση των γυναικών, των ζώων και της φύσης.⁵⁰

Η Plumwood πρότεινε ως μέθοδο διαφυγής από τους δυϊσμούς, και τον «υπερδιαχωρισμό», την αναγνώριση τόσο της συνέχειας όσο και της διαφοράς της κάθε οντότητας των διπόλων, έτσι ώστε η κάθε διακριτή οντότητα να συνδέεται χωρίς να αποκλείει αλλά ούτε να αφομοιώνεται από την άλλη. Για να ανατραπεί η δυϊστική δομή της ετερότητας πρότεινε τη θεώρηση ενός εαυτού που είναι ταυτόχρονα αυτόνομος και σχεσιακός. Ο σχεσιακός εαυτός λαμβάνει υπόψη τον μη εργαλειοκρατικό τρόπο σκέψης που περιλαμβάνει τον σεβασμό, την καλοσύνη, τη φροντίδα, τη φιλία και την αλληλεγγύη και αντιμετωπίζει τους στόχους της ευημερίας των άλλων ως εξίσου σημαντικούς με τους δικούς του. Η σκέψη της Plumwood οδηγεί στην περιγραφή του οικολογικού εαυτού, ως μιας ανθρώπινης οικολογικής ταυτότητας συνδεδεμένης με τη φύση και όχι αποξενωμένης από αυτή. Η ευημερία του οικολογικού εαυτού, είναι στενά συνδεδεμένη με η ευημερία της φύσης και των γήινων άλλων.⁵¹

Η οικοφεμινιστική θεωρία, ασκεί κριτική στη δυϊστική σκέψη και τον τρόπο που αυτή κατασκευάζει μια ιεραρχία, που χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει και να εδραιώσει όλες τις μορφές καταπίεσης. Οι οικοφεμινίστριες επιδιώκουν να θεμελιώσουν ένα διαφορετικό σύστημα αξιών το οποίο να αναγνωρίζει την αξία του κάθε όντος που η δυϊστική λογική εντάσσει στην υποτιμημένη κατηγορία του «άλλου». Τάσσονται υπέρ της συμπόνιας και της συμπερίληψης, αναγνωρίζοντας τη διασύνδεση όλων των όντων και απορρίπτοντας τις ιεραρχικές δομές.⁵²

Οικοφεμινιστική Ηθική

Η οικοφεμινιστική ηθική είναι μια τάση της φεμινιστικής ηθικής που περιλαμβάνει αξίες οι οποίες συχνά υποτιμώνται στη δυτική ηθική, όπως η φροντίδα, η ενσυναίσθηση και η φιλία. Διαφοροποιείται από τις παραδοσιακές θεωρίες που στηρίζονται στον ορθό λόγο παραβλέποντας την αξία των συναισθημάτων. Σκοπός της είναι η δημιουργία μιας ηθικής που να λαμβάνει υπόψη τον αλληλένδετο χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Στην οικοφεμινιστική θεωρία εντοπίζονται τρία είδη ηθικής: το πρώτο και ευρύτερα ανεπτυγμένο, είναι η ηθική της φροντίδας, το δεύτερο, η ηθική της περιβαλλοντικής αρετής, και το τρίτο, ηθική της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης.⁵³

Η φεμινιστική ηθική της φροντίδας αναπτύχθηκε θεωρητικά στα τέλη του 20^{ού} αιώνα, αρχικά από την ψυχολόγο Carol Gilligan, ενώ στη συνέχεια εμπλουτίστηκε, εξελίχθηκε και απασχόλησε αρκετές φεμινίστριες θεωρητικούς. Πρόκειται για μια κανονιστική ηθική θεωρία που τονίζει τη σημασία των διαπροσωπικών σχέσεων και την ηθική σημασία της φροντίδας, της συμπόνιας, της συμπάθειας και της ενσυναίσθησης. Διαφέρει σημαντικά από τις παραδοσιακές ηθικές θεωρίες, όπως η δεοντοκρατία και ο ωφελιμισμός, που εστιάζουν αυστηρά στον ορθό λόγο και σε καθολικούς κανόνες, καθώς εστιάζει στις λεπτομέρειες της κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης, στις ευθύνες και στις υποχρεώσεις των εμπλεκόμενων και όχι

⁵⁰ Kheel, "The Liberation of Nature: A Circular Affair," 40.

⁵¹ Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, 155.

⁵² Lori Gruen, "Dismantling Oppression: An Analysis of the Connection Between Women and Animals," in *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, ed Greta Gaard (Philadelphia: Temple University Press, 1993), 80-81.

⁵³ Karen J. Warren, "Feminist Environmental Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2015 Edition), ed. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/feminism-environmental/>.

σε αφηρημένες αρχές. Σύμφωνα με την Gilligan η ηθική δεν εκφράζεται απλά ως ένα σύνολο αρχών αλλά ως μια δραστηριότητα, τη «δραστηριότητα της φροντίδας».

Αυτή η αντίληψη της ηθικής ως δραστηριότητα που αφορά τη φροντίδα επικεντρώνει την ηθική ανάπτυξη γύρω από την κατανόηση της υπευθυνότητας και των σχέσεων, όπως ακριβώς η έννοια της ηθικής ως δικαιοσύνης συνδέει την ηθική ανάπτυξη με την κατανόηση των δικαιωμάτων και των κανόνων.⁵⁴

Η θεώρηση της Gilligan για την ηθική της φροντίδας είναι συνδεδεμένη με το φύλο γιατί μέσα από την έρευνα της διαπιστώνει ότι κατά κανόνα οι γυναίκες ακολουθούν διαφορετικές προσεγγίσεις στην ηθική από τους άντρες που τις αποδίδει στην διαφορετική αντίληψη του εαυτού. Παρατήρησε ότι πιο συχνά οι άντρες αντιλαμβάνονται τον εαυτό ως αυτόνομο ενώ οι γυναίκες ως σχεσιακό. Αυτή η αίσθηση του εαυτού οδηγεί σε διαφορετικά ηθικά συστήματα: ο αυτόνομος εαυτός πράττει σύμφωνα με την ηθική των δικαιωμάτων ή δικαιοσύνης ενώ ο σχεσιακός με βάση την ηθική των ευθυνών ή της φροντίδας.⁵⁵

Η διαπίστωση ότι η φροντίδα είναι ένα κυρίως γυναικείο χαρακτηριστικό που πηγάζει από «γυναικείες αξίες» ενισχύει τα παραδοσιακά στερεότυπα των φύλων. Ωστόσο, αυτή η διαφορετική προσέγγιση της φροντίδας μπορεί να θεωρηθεί πολιτισμικά διαμορφωμένη. Όπως επισημαίνει η Joan Tronto, η ηθική της φροντίδας δεν είναι απλά μια «γυναικεία ηθική», καθώς «οι αξίες της φροντίδας –προσοχή, υπευθυνότητα, φροντίδα, συμπόνια, ικανοποίηση των αναγκών των άλλων», παρόλο που είναι αξίες που «παραδοσιακά συνδέονται με τις γυναίκες», στην πραγματικότητα είναι προσιτές από όλους.⁵⁶ Σύμφωνα με την Tronto δεν υπάρχει «κάτι εγγενές στις γυναίκες που τις συνδέει περισσότερο με τα ηθικά συναισθήματα και λιγότερο με τη λογική, με το ιδιαίτερο και όχι με το καθολικό».⁵⁷

Η ηθική της φροντίδας βρίσκει εφαρμογή σε διάφορους τομείς, συμπεριλαμβανομένης της περιβαλλοντικής ηθικής. Ωστόσο αναπτύχθηκε, εξελίχθηκε και έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής ηθική παράδοση του οικοφεμινισμού στο πεδίο της ηθικής αντιμετώπισης των ζώων καθώς υποστηρίζει την αναγνώριση της αλληλεξάρτησης και της ηθικής σημασίας των σχέσεων φροντίδας μεταξύ των ειδών.

Τρία χαρακτηριστικά της ηθικής της φροντίδας φανερώνουν γιατί έγινε δημοφιλής στο πεδίο της προβληματικής για την ηθική αντιμετώπιση των ζώων. Το πρώτο είναι ότι επικεντρώνεται στη μη βία. Η Gilligan γράφει: «Ενώ η ηθική της δικαιοσύνης εκκινεί από την προϋπόθεση της ισότητας –ότι όλοι πρέπει να έχουν την ίδια μεταχείριση– η ηθική της φροντίδας στηρίζεται στην προϋπόθεση της μη βίας –ότι κανείς δεν πρέπει να βλάπτεται».⁵⁸ Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι πρόκειται για μια ηθική που λαμβάνει υπόψη τη θέση των αδυνάτων. Το τρίτο είναι η έμφαση στην υπευθυνότητα και την ικανοποίηση των αναγκών των άλλων.

Ωστόσο η παροχή φροντίδας ενέχει τον κίνδυνο της κατάχρησης της θέσης ισχύος. Η Marti Kheel επισήμανε ότι η παροχή φροντίδας προς τα ζώα δεν πρέπει να συγχέεται με τη έννοια της διαχείρισης και της εποπτείας.⁵⁹ Η παροχή φροντίδας με αυτή την έννοια, είναι αντίθετη με την οικοφεμινιστική φιλοσοφία καθώς εντάσσεται στη λογική της κυριαρχίας και υποδηλώνει την αποδοχή της ιδέας ότι ο άνθρωπος κατέχει την ανώτερη θέση μιας ιεραρχικής

⁵⁴ Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, 38th print. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003 (1983)), 19.

⁵⁵ Greta Gaard, "Living Interconnections with Animals and Nature," in *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, ed. Greta Gaard (Philadelphia: Temple University Press, 1993), 1-2.

⁵⁶ Joan C. Tronto, *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care* (London: Routledge, 1993), 3

⁵⁷ Στο ίδιο, 25.

⁵⁸ Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, 174.

⁵⁹ Marti Kheel, "Τσακίζοντας την Πατριαρχία με ένα Πιρούνι," στο *Οικοφεμινισμός*, 157-58.

κατάταξης των όντων. Αντιθέτως, η φροντίδα προτείνεται με τη σημασία της αλληλοβοήθειας και της αλληλεγγύης.

Ο Deane Curtin υπενθύμισε επίσης ότι η φροντίδα μπορεί εύκολα να γίνει αντικείμενο κατάχρησης, ειδικά σε κοινωνίες καταπιεστικές για τις γυναίκες, όπως συμβαίνει για παράδειγμα σε οικογένειες που οι γυναίκες προφέρουν ανιδιοτελώς τη φροντίδα τους, βάζοντας τους άλλους πάνω από τον εαυτό τους. Με αυτόν τον τρόπο η ηθική της φροντίδας λειτουργεί ενάντια στους φεμινιστικούς και οικοφεμινιστικούς στόχους. Ο Curtin τόνισε την ανάγκη να αναπτυχθεί η ηθική της φροντίδας, πέρα από την ιδιωτική σφαίρα και το τοπικό επίπεδο, να επεκταθεί προς τα άλλα είδη και απομακρυσμένους γεωγραφικά τόπους, ως δραστηριότητα κατά της καταπίεσης και της καταστροφής της φύσης.⁶⁰

Το δεύτερο είδος οικοφεμινιστικής ηθικής είναι μια εκδοχή της περιβαλλοντικής αρετής που ανέπτυξε η Chris Cuomo, η ηθική της οικοφεμινιστικής αρετής ή «ηθική της άνθησης», όπου η άνθηση ισοδυναμεί με την ευδαιμονία. Η «ηθική της άνθησης» ερευνά τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει και να καλλιεργήσει το ενάρετο άτομο, ώστε οι πράξεις του να συμβάλλουν στην ευημερία όλων των όντων, των κοινοτήτων και του φυσικού περιβάλλοντος. Η Cuomo άντλησε εκείνα τα στοιχεία που διαθέτει η αρετολογική ηθική του Αριστοτέλη που την κάνουν προσιτή στο περιβαλλοντικό ζήτημα και στο ζήτημα της υπεράσπισης των ζώων. Υποστήριξε ότι η «άνθηση» είναι διασυνδεδεμένη μεταξύ των όντων, γιατί η ευημερία δεν εξαρτάται μόνο από τον ευημερούντα, αλλά καθώς επηρεάζεται και από εξωτερικούς παράγοντες, εξαρτάται από την ευημερία των υπολοίπων.⁶¹ Η έννοια της ευδαιμονίας μπορεί να θέσει τους προβληματισμούς για το τι μπορεί να συνεπάγεται η ευημερία των όντων που έχουν την ικανότητα για άνθηση, παρόλο που στην αριστοτελική σκέψη δεν είναι ηθικά υποκείμενα.

Αυτό που παρέχει το ηθικό σύστημα του Αριστοτέλη είναι ένας τρόπος να περιγράψουμε τι είναι αυτό που πρέπει να προσέξουμε όταν αναρωτιόμαστε πώς να πάρουμε στα σοβαρά τα μη ανθρώπινα όντα ως μέλη του ηθικού σύμπαντος. Οτιδήποτε διαθέτει χαρακτηριστικές δραστηριότητες ή ιδιότητες έχει τη θεωρητική ικανότητα να υπάρχει με υγεία και ακεραιότητα (τουλάχιστον όσο κάθε άνθρωπος έχει την ικανότητα να είναι ενάρετος).⁶²

Το τρίτο είδος οικοφεμινιστικής ηθικής είναι η ηθική που επικεντρώνεται στην περιβαλλοντική δικαιοσύνη. Οι οικοφεμινίστριες επισημαίνουν ότι το περιβαλλοντικό ζήτημα είναι ζήτημα κοινωνικής δικαιοσύνης. Υπενθυμίζουν την άδικη και άνιση κατανομή του πλούτου και το δυσανάλογο καταμερισμό των περιβαλλοντικών βαρών. Οι ανεπτυγμένες οικονομικά και βιομηχανικά χώρες υπερκαταναλώνουν τους φυσικούς πόρους, δαπανούν περισσότερη ενέργεια και αντίστοιχα έχουν μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης στην μόλυνση των υδάτων, τις εκπομπές αέριων ρύπων, την παραγωγή απορριμμάτων, την αποψίλωση των δασών. Οι λαοί του αναπτυσσόμενου κόσμου, ιδιαίτερα γυναίκες, παιδιά, αυτόχθονες πληθυσμοί, έγχρωμοι, φτωχές και περιθωριοποιημένες ομάδες, επωμίζονται δυσανάλογα τα περιβαλλοντικά βάρη όπως το ανθυγιεινό νερό, τους επικίνδυνους χώρους απορριμμάτων και τις περιβαλλοντικές τοξίνες και είναι λιγότερο προστατευμένοι απέναντι στις φυσικές καταστροφές. Για τον οικοφεμινισμό η οικολογική βιωσιμότητα προϋποθέτει την αντιμετώπιση της παγκόσμιας ανισότητας.⁶³

⁶⁰ Deane Curtin, "Toward an Ecological Ethic of Care," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, ed. Carol J. Adams and Josephine Donovan (New York: Columbia University Press, 2007), 92-95.

⁶¹ Cuomo, *Feminism and Ecological Communities*, 73.

⁶² Στο ίδιο, 68.

⁶³ Gaard και Gruen, "Οικοφεμινισμός. Για την Παγκόσμια Δικαιοσύνη και την Υγεία του Πλανήτη," 53-103.

Κριτικές στον οικοφεμινισμό

Ο οικοφεμινισμός έχει αντιμετωπίσει εύλογες κριτικές σχετικά με τη φιλοσοφική του συνοχή. Η ποικιλομορφία των ιδεών που εκφράζονται μέσα από το κίνημα του οικοφεμινισμού, έχει ως αποτέλεσμα να μην έχει διατυπωθεί μια ενιαία και σαφής θεωρία, ικανή να προσφέρει προοπτικές και λύσεις για τη αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης. Η κοινωνική οικολόγος Janet Biehl παρατήρησε ότι οι έντονες αντιφάσεις που εκφράζονται μέσα από πληθώρα συγγραμμάτων, τον καθιστούν ασυνεπή στο στόχο της διαμόρφωσης ενός διευρυμένου αντιεραρχικού αντιπολιτευτικού οικολογικού κινήματος.⁶⁴

Ο οικοφεμινισμός χαρακτηρίστηκε επίσης «λευκός φεμινισμός»⁶⁵ λόγω του γεγονότος ότι αναπτύχθηκε θεωρητικά από λευκές γυναίκες, με υψηλό βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο, που αγνοούσαν τις πραγματικές συνθήκες ζωής των γυναικών σε όλο τον κόσμο, ενώ η σχετική βιβλιογραφία καταδεικνύει ότι γυναίκες που ανήκουν σε διαφορετικές φυλές πλήττονται δυσανάλογα από την καταστροφή του περιβάλλοντος και την κλιματική αλλαγή.⁶⁶ Επίσης δεν δόθηκε έμφαση εξαρχής στον ρόλο της αποικιοκρατίας. Η αντικατάσταση των ντόπιων καλλιεργειών από μονοκαλλιέργειες για εξαγωγή και η απομύζηση των φυσικών πόρων οδήγησαν σε περιβαλλοντική υποβάθμιση και οικονομική εξουθένωση τους ιθαγενείς πληθυσμούς.⁶⁷ Ο καταμερισμός εργασίας με βάση το φύλο επιφόρτισε τις γυναίκες με τις αγροτικές εργασίες που σχετίζονται με την παραγωγή τροφής γεγονός που εξηγεί πώς βιώνουν στην καθημερινότητά τους τις επιπτώσεις της καταστροφής του περιβάλλοντος. Επίσης καθυστέρησε η ένταξη στην οικοφεμινιστική θεωρία της διαθεματικής ανάλυσης σχετικά με τη διασύνδεση που έχει η καταπίεση λόγω φύλου με άλλες μορφές καταπίεσης όπως αυτές με βάση τη φυλή, την εθνικότητα, την κοινωνική τάξη και τη σεξουαλική προτίμηση.

Έντονη κριτική έχει δεχτεί η ουσιοκρατική τάση που είναι ιδιαίτερα εμφανής στα συγγράμματα που εκφράζουν τον πολιτισμικό οικοφεμινισμό και εκδηλώνεται συνήθως μέσω της απόδοσης ιδιοτήτων στις γυναίκες που τις συνδέουν με τη φύση. Αυτές οι ιδιότητες είναι είτε βιολογικές λειτουργίες όπως η έμμηνος ρύση, η εγκυμοσύνη και η γαλουχία, είτε «γυναικείες αξίες» όπως ο ρόλος της μητέρας και της παρόχου φροντίδας. Η πεποίθηση που θέλει τις γυναίκες να έχουν στενή σχέση με τη φύση συντηρεί τα πατριαρχικά στερεότυπα που προσπαθεί να καταρρίψει ο φεμινισμός και υποδηλώνει ανισότητα. Η Carolyn Merchant υπενθύμισε ότι αυτή η αντίληψη χρησιμοποιήθηκε ιστορικά για να εδραιώσει την κυριαρχία επί των γυναικών και να περιορίσει τους κοινωνικούς τους ρόλους και συμπληρώνει: «Αν οι γυναίκες δηλώνουν ότι είναι διαφορετικές από τους άνδρες και, ως οικοφεμινίστριες, αυτοπροσδιορίζονται ως φροντιστές της φύσης, φαίνεται ότι εδραιώνουν την καταπίεσή τους και ματαιώνουν τις ελπίδες τους για χειραφέτηση και ισότητα».⁶⁸ Ενδεχομένως η αποδοχή από πλευράς των γυναικών του ρόλου φροντιστή της φύσης μπορεί επίσης να συμβάλει στην κατάχρηση της γυναικείας εργασίας σε δραστηριότητες προστασίας του περιβάλλοντος.

Οι ουσιοκρατικές αντιλήψεις εκφράζουν διχοτόμηση και ενισχύουν τους δυϊσμούς άνδρα-γυναίκας, φύσης-πολιτισμού, στους οποίους αντιτίθεται ο οικοφεμινισμός, γεγονός που αποτελεί αντίφαση. Ένα παράδειγμα διχοτόμησης είναι η ιδέα ότι υπάρχουν έμφυτες «θηλυκές αρχές» που καθιστούν τη γυναικεία φύση φιλειρηνική, ικανή για συνεργασία, με αυξημένη οικολογική ευαισθησία και αντίστοιχα, «αρσενικές αρχές» που αποδίδουν στην ανδρική φύση ανταγωνισμό, επιθετικότητα και ανεπτυγμένη ορθολογικότητα.⁶⁹ Πρόκειται για μια γενικευμένη κατηγοριοποίηση των φύλων που τα τοποθετεί σε ομοιογενή σύνολα. Η ένταξη

⁶⁴ Janet Biehl, “Επανεξετάζοντας την Οικοφεμινιστική Πολιτική”, *Κοινωνία και Φύση*, 57-58.

⁶⁵ Χρύσα Χριστοφορίδου, “Ο Οικοφεμινισμός και η Σύνδεση των Αγώνων,” στο *Οικοφεμινισμός*, 277.

⁶⁶ Carolyn Merchant, “Foreword” in *Feminism or Death*.

⁶⁷ Gaard και Gruen, “Οικοφεμινισμός. Για την Παγκόσμια Δικαιοσύνη και την Υγεία του Πλανήτη,” 72-74.

⁶⁸ Merchant, “Foreword” in *Feminism or Death*.

⁶⁹ Heller, “Προς ένα Ριζοσπαστικό Οικοφεμινισμό,” 80-83.

των γυναικών με αυτόν τον τρόπο σε μια μονολιθική κατηγορία, μια «θηλυκή ολότητα», αγνοώντας τη διαφορετικότητα, την ποικιλομορφία και τις διαφορές εντός της γυναικείας κοινότητας, χαρακτηρίστηκε από τη Chaia Heller, «φθηνή ενότητα».⁷⁰

Η Janet Biehl επέκρινε το ρεύμα του πολιτισμικού οικοφεμινισμού που εντάσσει την πνευματικότητα στην οικοφεμινιστική θεωρία και εστιάζει υπερβολικά σε μια μυστικιστική σύνδεση μεταξύ γυναικών και φύσης. Χαρακτήρισε «οπισθοδρομική» και «ανορθολογική» την εξιδανίκευση αυτής της σχέσης από μεγάλο μέρος των οικοφεμινιστριών καθώς τοποθετεί τις γυναίκες πλήρως «εκτός δυτικής κουλτούρας».⁷¹ Η τάση προς την πνευματικότητα έχει χαρακτηριστεί επίσης «ως ένδειξη απόσυρσης από την πολιτική σφαίρα σε κάποιο είδος ονειρικού κόσμου» και αυτό θεωρείται ότι έχει ως συνέπεια την εδραίωση της εξουσίας στα χέρια των ανδρών.⁷² Ωστόσο, μέσα από την στροφή προς την πνευματικότητα των ανθρώπων του δυτικού κόσμου φανερώνεται η ανάγκη για «ολότητα» και σύνδεση με τον φυσικό κόσμο που έχει χαθεί από τον πολιτισμό τους. Εντούτοις, εκδηλώνεται με «κατακερματισμένο και εμπορευματοποιημένο τρόπο» μέσω «θραυσμάτων» πρακτικών ανατολικών κυρίως πολιτισμών, όπως λόγου χάρη ο διαλογισμός, η γιόγκα και οι εναλλακτικές θεραπείες.⁷³

Μεγάλο μέρος των επικρίσεων που έχει δεχθεί ο οικοφεμινισμός πηγάζει μέσα από το οικοφεμινιστικό κίνημα. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ο φεμινισμός δεν αποτελείται από ένα ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο καθώς χαρακτηρίζεται από πολυπλοκότητα και ποικιλομορφία ιδεών, είναι αναμενόμενο, με τον ίδιο τρόπο, να χαρακτηρίζεται επίσης από ετερογένεια. Αρκετές οικοφεμινίστριες βλέπουν θετικά αυτήν την ποικιλομορφία καθώς αποδέχονται τις αντιφατικές ιδέες ως μέρος της ιστορίας του οικοφεμινισμού που εξελίσσεται σε διαφορετικές εποχές και τόπους. Επιπρόσθετα αναγνωρίζουν την συνεισφορά του διαλόγου που προκύπτει από τις διαφορετικές απόψεις, στη διαμόρφωση της οικοφεμινιστικής θεωρίας.⁷⁴

Αρκετές οικοφεμινίστριες αποδέχονται τη χρησιμότητα της πνευματικότητας στην ενδυνάμωση του ατόμου⁷⁵ ενώ για άλλες είναι ζωτικής σημασίας και συμβατή με την οικοφεμινιστική θεωρία επειδή εκφράζει σεβασμό προς τη φύση και τα έμβια όντα:

Η οικολογική σημασία αυτής της έμφασης στην «πνευματικότητα» έγκειται στην εκ νέου ανακάλυψη της ιερότητας της ζωής, σύμφωνα με την οποία η ζωή στη γη μπορεί να διατηρηθεί μόνο εάν οι άνθρωποι αρχίσουν και πάλι να αντιλαμβάνονται όλες τις μορφές ζωής ως ιερές και να τις σέβονται ως τέτοιες.⁷⁶

Ως προς την επίκριση για την υπέρμετρη διατύπωση ουσιοκρατικών ιδεών, ιδιαίτερα στα πρώτα οικοφεμινιστικά κείμενα, έχει παρατηρηθεί βαθμιαία απόκλιση από αυτήν και διορθωτικές κινήσεις έτσι ώστε να θεωρείται πλέον μέρος της «προοδευτικής αφήγησης»⁷⁷ και της ιστορίας του οικοφεμινισμού. Ένας τρόπος με τον οποίον παρακάμπτουν συχνά οι οικοφεμινίστριες την ουσιοκρατία στην ανάλυσή τους είναι με το να τονίζουν τις κοινωνικές πτυχές της ζωής των γυναικών και όχι τις φυσικές. Η πρακτική αυτή είναι γνωστή ως «στρατηγική ουσιοκρατία» και επινοήθηκε από τη φιλόσοφο Gayatri Chakravorty Spivak.⁷⁸

⁷⁰ Στο ίδιο.

⁷¹ Janet Biehl, “Επανεξετάζοντας την Οικοφεμινιστική Πολιτική,” *Κοινωνία και Φύση*, 57-58.

⁷² Maria Mies and Vandana Shiva, *Ecofeminism* (London & New York: Zed Books, 2014), 18.

⁷³ Στο ίδιο, 19.

⁷⁴ Gaard και Gruen, “Οικοφεμινισμός. Για την Παγκόσμια Δικαιοσύνη και την Υγεία του Πλανήτη,” 100-3.

⁷⁵ Στο ίδιο, 101.

⁷⁶ Mies and Shiva, *Ecofeminism*, 17-18.

⁷⁷ Kuura Irni, “Revisiting Ecofeminist Genealogies: Towards Intersectional and Trans-Inclusive Ecofeminism,” in *Feminist Animal and Multispecies Studies: Critical Perspectives on Food and Eating*, ed. Kadri Aavik, Kuura Irni, Milla-Maria Joki (Leiden and Boston: Brill, 2024), 226.

⁷⁸ Ευγενία Σηφάκη, “Φύλο και Κριτική Θεωρία,” *Φυλοπαιδεία*, Ηλεκτρονικό Λεξικό, <http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/>

Ωστόσο, αρκετές φεμινίστριες θεωρητικοί, προσπαθώντας να αποφύγουν τη σύνδεσή τους με τις έμφυλα στερεότυπα, αρνήθηκαν τον όρο «οικοφεμινισμός», επέλεξαν νέους όρους όπως «οικολογικός φεμινισμός», «φεμινιστικός περιβαλλοντισμός», «κοινωνικός οικοφεμινισμός», «κριτικός φεμινιστικός οικοσοσιαλισμός», ή ακόμα «φύλο και περιβάλλον».⁷⁹

Πλέον η οικοφεμινιστική ανάλυση διευρύνεται, γίνεται συμπεριληπτική και μετατοπίζεται από την ουσιοκρατία στη μη δυαδική προσέγγιση του φύλου και την «αμφισβήτηση της σεξουαλικότητας και των φύλων ως φυσικών δεδομένων».⁸⁰ Η σύγχρονη οικοφεμινιστική ανάλυση στρέφεται στη διαθεματικότητα και δίνει έμφαση στον τρόπο που αλληλοσυνδέονται όλες μορφές καταπίεσης όπως ο σεξισμός, ο ταξισμός και ο ειδισμός.

---

⁷⁹ Gaard, “Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism”, 27.

⁸⁰ Irni, “Revisiting Ecofeminist Genealogies: Towards Intersectional and Trans-Inclusive Ecofeminism”, 226.

2^ο κεφάλαιο: Βιγκανισμός

Ορισμός και ιστορία του βιγκανισμού

Ο βιγκανισμός προέρχεται από τον αγγλικό όρο “veganism” και συναντάται συχνά στα ελληνικά ως ηθική, αυστηρή, ολική ή ακραιφνή χορτοφαγία. Βασίζεται στη δέσμευση για σεβασμό, συμπόνια και αποχή από πρακτικές που βλάπτουν μη ανθρώπινα ζώα. Όσοι επιλέγουν το βιγκανισμό παύουν να θεωρούν τα ζώα εμπόρευμα, σκλάβους και εργαλεία που εξυπηρετούν τις ανθρώπινες ανάγκες και διεκδικούν έναν κόσμο δίκαιο και συμπονετικό προς όλα τα έμβια όντα. Οι ηθικοί χορτοφάγοι δεν αλλάζουν μόνο τις διατροφικές τους συνήθειες, απέχοντας από την κατανάλωση τροφίμων που προέρχονται από ζώα, όπως κρέας, γαλακτοκομικά, αυγά και μέλι, αλλά αποφεύγουν επίσης τη χρήση προϊόντων που παράγονται κατόπιν πειραματισμού σε ζώα ή περιέχουν συστατικά ζωικής προέλευσης. Αν επιλέξουν να υιοθετήσουν κάποια ζώα συντροφιάς αυτά προέρχονται κυρίως από διασώσεις και όχι από την αγορά. Επιπροσθέτως στο βιγκανισμό δεν είναι αποδεκτή η εργασία των ζώων, όπως για παράδειγμα, η χρήση ιπποειδών σε μεταφορές και σκύλων φυλάκων ούτε είναι αποδεκτή η χρήση ζώων σε θεάματα. Οι βίγκαν κατά κανόνα απέχουν από επισκέψεις σε τσίρκο ενυδρεία ή ζωολογικούς κήπους. Σε γενικές γραμμές, οι ηθικοί χορτοφάγοι επιδιώκουν κατά το δυνατόν να αποφύγουν την άμεση και έμμεση συμμετοχή σε πρακτικές που βλάπτουν τα ζώα.

Ο ευρέως διαδεδομένος και περιεκτικός ορισμός του βιγκανισμού έχει δοθεί από την παγκόσμια οργάνωση των βίγκαν, Vegan Society το 1988.

Ο βιγκανισμός είναι μια φιλοσοφία και ένας τρόπος ζωής που επιδιώκει να αποκλείσει –στο μέτρο του δυνατού και του εφικτού– όλες τις μορφές εκμετάλλευσης και σκληρότητας προς τα ζώα για τροφή, ρουχισμό ή οποιονδήποτε άλλο σκοπό· και κατ’ επέκταση, προωθεί την ανάπτυξη και τη χρήση εναλλακτικών λύσεων χωρίς ζώα προς όφελος των ζώων, των ανθρώπων και του περιβάλλοντος. Από διατροφική άποψη, υποδηλώνει την πρακτική της απαλλαγής από όλα τα προϊόντα που προέρχονται εξ ολοκλήρου ή εν μέρει από ζώα.⁸¹

Ο ζωολόγος Jordi Casamitjana, συγγραφέας του βιβλίου *Ethical Vegan*, εντοπίζει τα θεμέλια της βίγκαν φιλοσοφίας στη βόρεια Ινδία πριν από τρεις χιλιετίες όπου ήταν σε χρήση ο όρος «ahimsa» που σήμαινε «επιθυμώ να μην τραυματίσω ή βλάψω»⁸². Η επιλογή της μη-βίας, αποτρέπει από πρακτικές που μπορούν να βλάψουν τόσο τους ανθρώπους όσο και άλλα αισθανόμενα ζώα. Η ιδέα της μη-βίας ως στάση ζωής πέρασε στην ανατολική φιλοσοφία και αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι πολλών ανατολικών θρησκειών.⁸³

Όμως και στην αρχαιοελληνική σκέψη μπορούν να εντοπιστούν επίσης οι ρίζες της ηθικής χορτοφαγίας. Υπήρξαν φιλόσοφοι που υποστήριζαν την χορτοφαγία (ακρεοφαγία) τόσο για πνευματικούς λόγους όσο και για ηθικούς λόγους, με την παράδοση της αποχής από τη βρώση κρέατος ξεκινά στην αρχαία Ελλάδα και Ιταλία από τους Ορφικούς.⁸⁴ Παρόλο που η χρήση ζωικών προϊόντων και παραγώγων όπως γάλα, τυρί και μαλλί, ήταν επιτρεπτή και συνεπώς η αρχαία ελληνική σκέψη απείχε από τη λογική του βιγκανισμού, πολλά από τα επιχειρήματα που επικαλούνται όσες και όσοι υπερασπίζονται τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν διατυπωθεί κατά την αρχαιότητα και παραμένουν ισχυρά και επίκαιρα.

⁸¹ <https://www.vegansociety.com/go-vegan/definition-veganism>.

⁸² <https://www.vegansociety.com/news/blog/foundations-ethical-veganism>.

⁸³ Στο ίδιο.

⁸⁴ Σταύρος Καραγεωργάκης, *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής* (Αθήνα: Ευτοπία, 2019), 21-63.

Ένας από τους πιο γνωστούς υποστηρικτές της χορτοφαγίας ήταν ο Πυθαγόρας (580 π.Χ.-496 π.Χ.). Ο Πυθαγόρας πίστευε στη μετεμψύχωση, αλλά δεν ήταν αυτός ο μόνος λόγος για τον οποίο υποστήριζε την αποχή από το κρέας. Υποστήριζε την ηθική αντιμετώπιση των ζώων που βασιζόταν στη δικαιοσύνη και στον σεβασμό προς αυτά. Καθιέρωσε αυστηρούς κανόνες για τη διατροφή για όσους ακολουθούσαν τη διδασκαλία του, αξιώνοντας περισσότερο από τους φιλοσόφους να απέχουν από την κατανάλωση κρέατος. Τη στάση του Πυθαγόρα ακολούθησαν πολλοί από τους μαθητές του.⁸⁵

Ο επίσης εμβληματικός προσωκρατικός φιλόσοφος, ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος (493 π.Χ.-435 π.Χ.), υποστήριζε τον σεβασμό προς όλα τα έμβια όντα. Ο Εμπεδοκλής αντιτίθετο στην κρεοφαγία και τις θυσίες.⁸⁶ Μάλιστα κατονόμαζε ρητά τις θυσίες ζώων «φόνος».⁸⁷ Με τον στοχασμό του, που εκφραζόταν με τη μορφή ποιητικού λόγου, συνέδεσε την Κοσμολογία με τη φύση και τον άνθρωπο.⁸⁸ Για τον Εμπεδοκλή, άνθρωπος, ζώα και φύση, αποτελούν μια αδιαχώριστη «οργανική ολότητα». Η αυτοαναφορά του στις μεταμορφώσεις του, από άνθρωπο σε φυτό και σε δύο μορφές της πανίδας, «ήδη εγώ κάποτε υπήρξα αγόρι και κορίτσι / και θάμνος και πουλί και αναδυόμενο πλανώμενο ψάρι»,⁸⁹ δεν φανερώνει απλά την πίστη του στη μετενσάρκωση, αλλά ενισχύει την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι αδιαχώριστος από το γίνεσθαι της φύσης. Η ανθρώπινη ζωή είναι εξίσου σημαντική με τη ζωή όλων των έμβιων όντων. Στη σκέψη του Εμπεδοκλή, ο άνθρωπος δεν πρέπει να κυριαρχεί στη φύση ούτε να παρεμβαίνει χωρίς όρια σε αυτήν.⁹⁰ Η πρωτοποριακή σκέψη του Εμπεδοκλή εισάγει στις σημερινές οικοκεντρικές θεωρίες περιβαλλοντικής ηθικής.⁹¹

Ο Πλούταρχος (45 μ.Χ.-120μ.Χ), φιλόσοφος, βιογράφος και ιστορικός με καταγωγή από τη Χαϊρώνεια της Βοιωτίας, είναι γνωστός για το πλούσιο συγγραφικό του έργο σε σχέση με την ηθική αντιμετώπιση των ζώων και την υποστήριξη της χορτοφαγίας. Η συλλογή έργων του, που ονομάστηκε «Ηθικά», περιλαμβάνει τρία έργα που σχετίζονται με το ζήτημα. Αυτά είναι το *Πότερα των ζώων φρονιμότερα, τα χερσαία ή τα ένδρα*, το *Περί του τα Άλογα Λόγω Χρήσθαι*, που είναι επίσης γνωστό και με τον τίτλο *Γρύλλος*, και οι δύο λόγοι *Περί Σαρκοφαγίας*. Ο Πλούταρχος καταδίκασε την κρεοφαγία, τη θεωρούσε αποτέλεσμα πλεονεξίας και φιληδονίας. Για εκείνον ήταν αποδεκτή η κατανάλωση κρέατος μόνο για λόγους επιβίωσης, μόνο εάν δεν υπήρχε διαθέσιμη τροφή φυτικής προέλευσης.⁹² Θεωρούσε ύβρη τη θανάτωση και κατανάλωση σάρκας ζώου, μόνο για λόγους απόλαυσης: «Δε σου ζητώ να με λυπηθείς στην ανάγκη σου, αλλά να μην προχωρήσεις στην ύβρη. Αν είναι για να φας σκοτώσέ με, αν είναι για να φας πιο ευχάριστα μη με σκοτώνεις».⁹³

Ο Πλούταρχος υποστήριξε ότι ο άνθρωπος δεν είναι από τη φύση του σαρκοφάγος. Αυτό φαίνεται από την κατασκευή του σώματός του, καθότι δεν είναι οπλισμένος με κοφτερά δόντια και γαμψά νύχια, όπως τα σαρκοφάγα ζώα, ώστε να σκοτώνει χωρίς τη βοήθεια κάποιου εργαλείου ούτε προτίθεται να δαγκώσει ζώο και να τραφεί με αυτό όσο είναι ακόμα ζωντανό,

⁸⁵ Στο ίδιο, 29.

⁸⁶ Στο ίδιο, 32-33.

⁸⁷ Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, *Η Ανακλαστική Διαλεκτική Ανθρώπου και Ζώου/Φύσης. Από τον Εμπεδοκλή στον Nietzsche* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2023), 49.

⁸⁸ Στη θεωρία του Εμπεδοκλή ο Κόσμος, στον οποίο περιλαμβάνεται και ο άνθρωπος, αποτελείται από τέσσερα υλικά στοιχεία, «ριζώματα», τον αέρα, τη φωτιά, το νερό και τη γη, τα οποία βρίσκονται σε δύο φάσεις που καθορίζονται από κοσμικές δυνάμεις. Άλλοτε ενώνονται και δημιουργούν τα όντα και άλλοτε διαχωρίζονται οπότε πραγματοποιείται η αποσύνθεση, η καταστροφή των όντων. Οι δύο δυνάμεις που επιδρούν στα στοιχεία είναι η *φιλότιτα*, η δύναμη της δημιουργίας η οποία συνενώνει τα στοιχεία και το *νείκος*, η δύναμη που διαχωρίζει τα στοιχεία και οδηγεί στην καταστροφή.

⁸⁹ Εμπεδοκλής, *Καθαρμοί, Περί Φύσεως*, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας (Αθήνα: Δωδώνη, 1988).

⁹⁰ Λαμπρέλλης, *Η Ανακλαστική Διαλεκτική Ανθρώπου και Ζώου/Φύσης. Από τον Εμπεδοκλή στον Nietzsche*, 33-51.

⁹¹ Καραγεωργάκης, *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής*, 33-34.

⁹² Στο ίδιο, 52.

⁹³ Πλούταρχος, *Περί Σαρκοφαγίας*, 994 Ε, στο Καραγεωργάκης, *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής*, 52.

όπως κάνουν τα περισσότερα σαρκοφάγα ζώα. Αντιθέτως, αποστρέφεται τη θέα του αίματος και τη μυρωδιά τους πτώματος. Μαγειρεύει το κρέας με καρυκεύματα, το αλλοιώνει, του δίνει γεύση ώστε να μη θυμίζει σε τίποτα από πού προήλθε. Ο Πλούταρχος, στο έργο του, έθεσε πληθώρα λογικών επιχειρημάτων για να στηρίξει στάση του κατά της σαρκοφαγίας. Επίσης, ήταν ο πρώτος στοχαστής που διέκρινε την ικανότητα των ζώων να υποφέρουν και προσπάθησε να κινητοποιήσει τη συμπάθεια των αναγνωστών του προς αυτά.⁹⁴

Ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πορφύριος ο Τύριος (232-305) ανέμενε επίσης από τους φιλοσόφους, λιτό βίο και αποχή από τη βρώση κρέατος. Στο έργο του *Περί Αποχής Εμψύχων*, που αποτελείται από τέσσερα βιβλία, απευθύνεται στον φίλο και συμμαθητή του Φίρμο Καστρίκιο που άλλαξε τρόπο ζωής, καθώς από τη χορτοφαγία, επέστρεψε στη σαρκοφαγία. Μέσα από αυτό το έργο, αντέκρουσε τα επιχειρήματα όσων τάσσονταν υπέρ της σαρκοφαγίας, εξέφρασε την αντίθεσή του στην προσφορά ζώων προς τους θεούς, επισήμανε τα οφέλη που έχει στην υγεία, ψυχική και σωματική, η λιτή και εύπεπτη διατροφή, βασισμένη σε φυτικά τρόφιμα. Επίσης, συνέδεσε την κατανάλωση κρέατος με την πλεονεξία, καθώς θεωρούσε αδικαιολόγητη τη σαρκοφαγία τη στιγμή που υπάρχει πληθώρα φυτικών τροφίμων.⁹⁵ Ο Πορφύριος υποστήριξε ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να αδικεί τα ζώα γιατί είναι συγγενικά με αυτόν, έχουν ψυχή, έχουν λογική, αισθήσεις, τα σώματά τους λειτουργούν με τις ίδιες «θεμελιώδεις αρχές».⁹⁶ Ακόμα και οι ασθενείς τους, προσομοιάζουν με τις ανθρώπινες ασθενείες.⁹⁷ Αναγνώριζε τον λόγο στα ζώα, όχι μόνο με τη μορφή ομιλίας αλλά και λογικής. Η φωνή των ζώων χρησιμεύει για την επικοινωνία, επομένως έχουν «γλώσσα», και ανεξάρτητα από το αν είναι κατανοητή από τον άνθρωπο, είναι ιδιαίτερη, έχει νόημα για κάθε είδος, όπως ακριβώς ισχύει για τις ανθρώπινες ξένες γλώσσες.⁹⁸ Η νόησή τους τους χρησιμεύει στη μάθηση, τη διδασκαλία των μικρών τους, τη λήψη αποφάσεων.⁹⁹ Στη σκέψη του Πορφύριου, δεν υπάρχει κριτήριο που να δικαιολογεί την αδικία προς τα άλλα ζώα. Επιπρόσθετα, όταν κάποιος δεν βλάπτει και φέρεται με σεβασμό σε άτομο άλλου είδους, έχοντας επιτύχει «οικειώση» προς το ζώο αναμένεται, να φέρεται το ίδιο δίκαια και σε άτομα του είδους του:

Γιατί όποιος απέχει από κάθε έμψυχο ον, ακόμη και αν απέχει από αυτά που δεν του είναι κατάλληλα για συντροφιά, είναι επόμενο να απέχει πολύ περισσότερο από το να βλάπτει τα όντα του ίδιου με αυτόν είδους. Γιατί όποιος αγαπάει το γένος δεν μπορεί να μισήσει το είδος, αλλά μάλλον όσο περισσότερο αγαπά το γένος των ζώων συνολικά, τόσο περισσότερο θα διασώζει τη δικαιοσύνη και προς το μέρος, προς αυτό που είναι το οικείο του.¹⁰⁰

Επίσης, ένα από τα επιχειρήματα που έθεσε για να υποστηρίξει την άσκηση δικαιοσύνης προς τα ζώα μοιάζει με το επιχείρημα που σήμερα είναι γνωστό ως «επιχείρημα των οριακών περιπτώσεων», το οποίο διατύπωσε πρώτος ο Peter Singer. Δεν υπάρχει κάποιο χαρακτηριστικό, όπως η ικανότητα ομιλίας, οι νοητικές ικανότητες, ικανό να δικαιολογεί την κακομεταχείριση των ζώων, όταν μεταξύ των ανθρώπων υπάρχουν άτομα που στερούνται αυτό το χαρακτηριστικό, όπως άτομα με αναπηρίες, αλλά είναι αδιανόητη η κακομεταχείριση τους.¹⁰¹

⁹⁴ Καραγεωργάκης, *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής*, 50-54.

⁹⁵ Πορφύριος ο Τύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων*, μτφρ. Νίκος Νικολίτσης (Αθήνα: Ευτοπία, 2020), 1.56.

⁹⁶ Πορφύριος ο Τύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων*, 3.25.

⁹⁷ Στο ίδιο, 3.7.

⁹⁸ Στο ίδιο, 3.3.

⁹⁹ Στο ίδιο, 3.6.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, 3.26.

¹⁰¹ Katarzyna Kleczkowska, *Αυτοί που δεν Μπορούν να Μιλήσουν. Τα Ζώα ως Άλλοι στην Αρχαία Ελληνική Σκέψη*, μτφρ. Γιώργος Καφφέζας (Αθήνα: Κυανανύχτη, 2017), 19.

Μα πώς δεν είναι παράλογο να βλέπουμε πολλούς ανθρώπους να ζουν μόνον χάρη στην αίσθηση αλλά νου και λογική να μην έχουν, και πολλούς άλλους πάλι να έχουν ξεπεράσει σε ωμότητα, θυμό και πλεονεξία ακόμη και τα πιο φοβερά θηρία (φονιάδες μικρών παιδιών, πατροκτόνους, τυράννους και υποχείρια βασιλιάδων), και αναφορικά με αυτούς να θεωρούμε ότι ισχύει με έναν ορισμένο τρόπο το δίκαιο, και στον αντίποδα, σε σχέση με το βόδι που οργώνει, με το σκύλο που ζει και τρέφεται μαζί μας, με τα θρέμματα που μας τρέφουν με το γάλα τους και μας στολίζουν με το μαλλί τους, να θεωρούμε ότι δεν ισχύει κανένα δίκαιο; Μα πώς αυτό δεν είναι το άκρον άωτον του παραλογισμού;¹⁰²

Σύμφωνα με τον Πορφύριο, το κριτήριο με βάση το οποίο πρέπει να επεκταθεί η δικαιοσύνη και στα ζώα, είναι η ιδιότητα να αισθάνονται.¹⁰³ Η άποψη του Πορφύριου, φαίνεται τόσο σημαντική σήμερα, αν αναλογιστούμε ότι το κριτήριο της αισθητικότητας, όπως εντάχθηκε αρχικά στην εμβληματική υποσημείωση του Jeremy Bentham (1748-1832) που περιλαμβάνεται στο έργο του *Εισαγωγή στις Αρχές της Ηθικής και της Νομοθεσίας*, αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της σύγχρονης φιλοσοφικής σκέψης για την ηθική θεώρηση των ζώων. Η υποσημείωση του Bentham καταλήγει ως εξής:

Ένα ενήλικο άλογο ή σκυλί, είναι πέρα από κάθε σύγκριση ένα πιο έλλογο, όπως και πιο συνεννοήσιμο ζώο, από ότι είναι ένα βρέφος ηλικίας μιας ημέρας ή μίας εβδομάδας ή ακόμα και ενός μήνα. Το ερώτημα δεν είναι μπορούν να συλλογιστούν; ούτε, Μπορούν να μιλήσουν; αλλά, Μπορούν να υποφέρουν;¹⁰⁴

Σύμφωνα λοιπόν με όσα προαναφέρθηκαν, η ηθική θεώρηση των ζώων απασχολούσε τους ανθρώπους για χιλιετίες. Η ηθική χορτοφαγία, υποστηρίχθηκε από σημαντικούς στοχαστές, ορισμένοι εκ των οποίων προαναφέρθηκαν, και επιλέχθηκε ως στάση ζωής, από ομάδες ανθρώπων αλλά και μεμονωμένα άτομα, που απείχαν από την κατανάλωση ζωικών προϊόντων, όχι μόνο εξαιτίας των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, αλλά και εξαιτίας ηθικών προβληματισμών σε σχέση με τα ζώα.

Μια μικρή ομάδα χορτοφάγων στο Λέστερ της Αγγλίας, το 1944, διαχώρισε τη στάση της από τους υπόλοιπους χορτοφάγους ως προς την κατανάλωση γαλακτοκομικών προϊόντων και αυγών. Στο πρώτο ενημερωτικό δελτίο που δημοσιεύτηκε για τον βιγκανισμό το 1944, επεσήμαναν τις βάνουσες συνθήκες ζωής για τα γαλακτοπαραγωγικά ζώα και τους προβληματισμούς που είχαν σχετικά με την κατανάλωση ζωικών παραγώγων. Θέλησαν να μοιραστούν την εμπειρία τους από την πλήρη αποχή απ' όλα τα ζωικά παράγωγα, μέσα από την οποία διαπίστωσαν ότι η ολική χορτοφαγία είναι η εξέλιξη της χορτοφαγίας γιατί είναι «ηθική, ασφαλής και λογική» και κάλεσαν τους χορτοφάγους να επαναπροσδιορίσουν τις αξίες τους. Η σκέψη της βάνουσας εκμετάλλευσης όλων των ζώων στη βιομηχανοποιημένη κτηνοτροφία ενίσχυε την πεποίθησή τους ότι δεν ήταν ηθικά αποδεκτή η κατανάλωση ζωικών παραγώγων. Άλλωστε πάντα, μετά τη σκληρή εκμετάλλευση των παραγωγικών ζώων, ακολουθεί η σφαγή τους. Ο συντάκτης του εντύπου, Donald Watson, πρότεινε τον όρο «vegan», που προήλθε από τη σύντμηση της λέξης «vegetarian», για να ονομάσει αυτόν τον τρόπο ζωής, καλώντας ταυτόχρονα τους αναγνώστες του εντύπου να υποβάλουν και τις δικές τους προτάσεις για την ονομασία. Ο όρος τελικά καθιερώθηκε και έτσι το έτος 1944 μπορεί να θεωρηθεί αφετηρία του κινήματος του βιγκανισμού.¹⁰⁵

Οι ηθικοί προβληματισμοί αυτών των πρώτων ουσιαστικά ηθικών χορτοφάγων, είναι παρόμοιοι με αυτούς που έχουν και όσοι σήμερα ασπάζονται τον βιγκανισμό. Η επιλογή τους

¹⁰² Πορφύριος ο Τύριος, *Περι Αποχής Εμφύχων*, 3.19.

¹⁰³ Στο ίδιο.

¹⁰⁴ Gary Francione, *Ζώα - Ιδιοκτησία ή Πρόσωπα*, μτφρ. Κώστας Αλεξίου (Αθήνα: Κυανανγή, 2022), 15.

¹⁰⁵ Donald Watson, *The Vegan News* 1 (1944), 1-2, https://issuu.com/vegan_society/docs/the_vegan_news_1944.

να θεμελιώσουν αυτό το κίνημα έγινε σε μια εποχή που η κοινωνία δεν ήταν ώριμη για τη μεταρρύθμιση που απαιτεί ο βίγκαν τρόπος ζωής. Ωστόσο έγινε σε μια χρονική περίοδο που η βαναυσότητα προς τα ζώα είχε λάβει πρωτοφανείς διαστάσεις. Ήδη με την εξημέρωσή τους τα οικόσιτα ζώα, για τον άνθρωπο απέκτησαν εργαλειακή χρήση. Εκτρέφονταν για το κρέας τους, για το δέρμα και το μαλλί τους, για το γάλα, χρησιμοποιούνταν στις μεταφορές και στη γεωργία. Θεωρούνταν ιδιοκτησία και πόροι του ανθρώπου. Ανεξάρτητα από τη βαναυσότητα ή μη της συμπεριφοράς του προς αυτά, ο άνθρωπος ήδη είχε επιβάλει την κυριαρχία του στα άλλα είδη. Άλλωστε το ρωμαϊκό δίκαιο ταξινομεί τα μη ανθρώπινα ζώα στην κατηγορία των πραγμάτων.¹⁰⁶ Αλλά και η ιδέα της «φυσικής κλίμακας», ενός επινοήματος θρησκευτικής προέλευσης, που κατατάσσει τα είδη σε βαθμίδες, τοποθετώντας τον άνθρωπο σε υψηλή θέση, εγγύτερα στο θείο, επικυρώνει την άποψη περί ανθρώπινης ανωτερότητας.¹⁰⁷ Ωστόσο η ανθρώπινη εξουσία και ανωτερότητα εδραιώθηκε κατόπιν της επικράτησης των καρτεσιανών απόψεων. Στη σκέψη του René Descartes μόνο ο άνθρωπος είναι ορθολογικό ον, τα ζώα δεν έχουν σκέψεις, αισθήματα, δεν νιώθουν πόνο. Τα σώματά τους λειτουργούν όπως οι μηχανές.¹⁰⁸ Ο καρτεσιανισμός δικαιολόγησε την ανθρώπινη ανωτερότητα και «απελευθέρωσε τους ανθρώπους από κάθε υποψία εγκλήματος, όσο συχνά και αν τρώνε ή σκοτώνουν ζώα».¹⁰⁹ Ο πειραματισμός στα ζώα αναπτύχθηκε μαζί με την επικράτηση των μηχανοκρατικών αντιλήψεων του Descartes.¹¹⁰ Η βιομηχανοποιημένη κτηνοτροφία υποβίβασε τα ζώα, από συναισθανόμενα όντα, σε βιομηχανικά προϊόντα. Η ταλαιπωρία, ο πόνος, ο φόβος ήταν πλέον αθέατα στους ανθρώπους.

Η βιομηχανοποιημένη κτηνοτροφία και σφαγή των ζώων, μακριά από τα μάτια του κοινού, η χρήση τους σε ερευνητικά εργαστήρια, έχει καταστήσει τα ζώα αθέατα και απρόσωπα. Το κρέας, λειτουργεί στον πολιτισμό μας ως «γενικός όρος», χαρακτηρίζοντας ολόκληρα είδη «μη ανθρώπων». Η μαζικοποίηση των όντων επιτρέπει την αραίωση, τη μείωση της προσοχής μας, την απαλλαγή μας από την ενσθηναίσθηση.¹¹¹ Το πλήθος των ζώων που σφάζονται καθημερινά, μόνο για τροφή, είναι τεράστιο. Κάθε χρόνο σφάζονται περισσότερα από 80 δισεκατομμύρια ζώα ξηράς.¹¹² Σε αυτό το πλήθος δεν περιλαμβάνεται ο αριθμός των αρσενικών νεοσσών που θανατώνονται στη βιομηχανία αυγών. Αρκετοί μπορούν να εντοπίσουν τις ομοιότητες μεταξύ του τρόπου μεταχείρισης των ζώων και των πρακτικών που καταπίεσης που βιώνουν άνθρωποι όταν συντελούνται γενοκτονίες.

Σήμερα το βίγκαν κίνημα εξακολουθεί να εξελίσσεται και να επεκτείνεται παγκοσμίως. Όλο και περισσότεροι άνθρωποι επιλέγουν τον βίγκαν τρόπο ζωής, έχοντας την επιθυμία να σταματήσει η βαναυσότητα προς τα ζώα. Ήδη συναντούν λιγότερες δυσκολίες στην καθημερινότητά τους, στην επιλογή τροφίμων που δεν προέρχονται από ζώα, στην εύρεση

¹⁰⁶ Charles Patterson, *Αιώνια Τρεμπλίνκα. Η Συμπεριφορά μας Απέναντι στα Ζώα και το Ολοκαύτωμα*, μτφρ. Κώστας Αλεξίου (Αθήνα: Κυανανγή, 2021), 35.

¹⁰⁷ Martha Nussbaum, *Δικαιοσύνη για τα Ζώα. Η Συλλογική μας Ευθύνη*, μτφρ. Αθανάσιος Αναγνωστόπουλος και Νεφέλη Κατσαφούρου (Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023), 52.

¹⁰⁸ Άννα Λυδάκη, “Εισαγωγή,” στο *Ο Άνθρωπος και τα Άλλα Ζώα*, επιμέλεια Άννα Λυδάκη (Αθήνα: Παπαζήση, 2019), 15.

¹⁰⁹ Patterson, *Αιώνια Τρεμπλίνκα. Η Συμπεριφορά μας Απέναντι στα Ζώα και το Ολοκαύτωμα*. 39.

¹¹⁰ Peter Singer, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μτφρ. Σταύρος Καραγεωργάκης (Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2018), 318-320.

¹¹¹ Carol Adams, “The War on Compassion” in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, ed. Carol J. Adams and Josephine Donovan (New York: Columbia University Press:2007), 23-25.

¹¹² Με δεδομένα του 2019, σε μελέτη που συντάχτηκε τον Ιούλιο του 2023, τα ζώα που σφάζονται μόνο για το κρέας τους ετησίως, συμπεριλαμβάνουν 331.950.000 αγελάδες, 500.870.000 κατσίκες, 617.260.000 πρόβατα, 1.400.000.000 γουρούνια, 4.310.000.000 πάπιες και 73.790.000.000 κοτόπουλα. Το πλήθος των ψαριών εκτιμήθηκε σε εκατοντάδες εκατομμύρια ανά ημέρα, με αβέβαιους υπολογισμούς λόγω της έλλειψης αξιόπιστων δεδομένων. Τα στοιχεία αναλύονται στο άρθρο: Max Roser (2023) - “How Many Animals Get Slaughtered Every Day?” Published online at OurWorldInData.org. Retrieved from: <https://ourworldindata.org/how-many-animals-get-slaughtered-every-day>.

ενδυμάτων που δεν είναι φτιαγμένα από μαλλί, δέρμα ή γούνα, στη χρήση προϊόντων που παράγονται χωρίς διεξαγωγή πειραμάτων σε ζώα. Για πολλούς επίσης, είναι σημαντική η συμμετοχή σε δραστηριότητες που στοχεύουν στην υπεράσπιση των μη ανθρώπινων ζώων. Επομένως, είτε ενεργούν ως υποστηρικτές φιλοζωικών οργανώσεων, είτε σε συμμετέχουν σε ακτιβιστικές δράσεις απελευθέρωσης και διάσωσης ζώων, αλλά και σε δράσεις που στοχεύουν στην ενημέρωση και στην ευαισθητοποίηση του κοινού για τα δεινά που υπόκεινται τα ζώα εξαιτίας της ανθρώπινης δραστηριότητας και εκμετάλλευσης.

Ατομική επιλογή, ηθικό ή κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα;

Η επιλογή του βιγκανισμού ως τρόπου ζωής γίνεται κυρίως για ηθικούς λόγους, από ανθρώπους που θεωρούν λανθασμένη την εκμετάλλευση, τον περιορισμό και την κακομεταχείριση των ζώων στη βιομηχανία κρέατος, γαλακτοκομικών και αυγών, αντιλαμβάνονται τον φόβο, τον πόνο και την απελπισία που νιώθουν, τα συμπονούν και επιλέγουν να μη συμμετέχουν σε οποιαδήποτε πρακτική βλάπτει τα ζώα. Αρκετοί ευαισθητοποιούνται και αλλάζουν τρόπο ζωής κατόπιν ενημέρωσης για τη μεταχείριση των ζώων σε διάφορες βιομηχανίες, είτε μέσω συζητήσεων με άλλους βίγκαν είτε από βιβλία, ντοκιμαντέρ και το διαδίκτυο.

Για πολλούς, η συμβίωση και η σχέση που αναπτύσσουν με ζώα, συνήθως κατοικίδια ζώα, μπορεί να επηρεάσει την απόφασή τους γιατί τους βοηθά να αντιληφθούν την ιδιαίτερη προσωπικότητα του κάθε ζώου, να αναγνωρίσουν ότι κάθε ζώο είναι ένα ξεχωριστό άτομο με εγγενή αξία που αξίζει σεβασμό. Τα συναισθήματα που αναπτύσσονται από τη σύνδεση με τα ζώα, είναι πηγή έμπνευσης και κίνητρο για δράση με σκοπό την υπεράσπισή τους.¹¹³ Ο θαυμασμός, η συμπόνοια, η συμπάθεια προς τα ζώα είναι συναισθήματα που για πολλούς είναι αρκετά για να αλλάξουν στάση προς αυτά. Εντούτοις υπάρχει η μερίδα των ηθικών χορτοφάγων που αναγνωρίζει τον βιγκανισμό ως μια πρακτική που «ανατρέπει την αυτονόητη υποτίμηση του “ζώου”». ¹¹⁴ Αρκετοί βίγκαν αναγνωρίζουν τη διασύνδεση διάφορων μορφών καταπίεσης και διακρίσεων. Όπως ο ρατσισμός και ο σεξισμός που ευθύνονται για την καταπίεση μελών ορισμένων ομάδων ανθρώπων, έτσι και ο ειδισμός¹¹⁵ είναι υπεύθυνος για την κυριαρχία ενάντια στα μη ανθρώπινα ζώα. Η απόρριψη του ειδισμού, ακολουθεί την απόρριψη όλων των μορφών καταπίεσης και διακρίσεων, ως μέρος μιας ευρύτερης δέσμευσης για κοινωνική δικαιοσύνη.

Ο όρος ειδισμός επινοήθηκε από τον ψυχολόγο Richard Ryder,¹¹⁶ αλλά έγινε ευρύτερα γνωστός από τον Peter Singer. Ο Oscar Horta προσδιορίζει τον ειδισμό ως την «αδικαιολόγητη άνιση θεώρηση ή μεταχείριση όσων δεν κατατάσσονται σε ένα ή περισσότερα συγκεκριμένα είδη». ¹¹⁷ Η ιδέα ότι το πεπρωμένο των μη ανθρώπινων ζώων είναι να θανατώνονται για τροφή και ευχαρίστηση του ανθρώπου είναι ειδικτική. ¹¹⁸ Για να τερματιστεί η ανθρώπινη βαναυσότητα απέναντι στα ζώα χρειάζεται να καταπολεμηθεί ο ειδισμός. Ο Peter Singer, στο βιβλίο του *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, εντοπίζει στα πεδία της κτηνοτροφίας και του πειραματισμού στα ζώα, τις δυο πιο βάνανσες μορφές ειδισμού, διότι αυτές οι ανθρώπινες δραστηριότητες προκαλούν πόνο στο μεγαλύτερο αριθμό ζώων. Κατά τον Singer, η εξάλειψη

¹¹³ Cuomo, *Feminism and Ecological Communities*, 50.

¹¹⁴ Nik Taylor and Richard Twine, eds. *The Rise of Critical Animal Studies: From the Margins to the Centre*. (New York: Routledge, 2014), 12.

¹¹⁵ Γνωστός και ως *σπισισμός*, γλωσσικό δάνειο από τον αγγλικό όρο *speciesism*.

¹¹⁶ Oscar Horta, *Τι Είναι Σπισισμός*; μτφρ. Γιώργος Καφφέζας (Αθήνα: Κυναναγή, 2019), 6.

¹¹⁷ Στο ίδιο.

¹¹⁸ Josephine Donovan, “Reply to Noddings.” *Signs* 16, no. 2 (1991): 423–25. <http://www.jstor.org/stable/3174526>, 423–24.

αυτών των δραστηριοτήτων θα ανοίξει το δρόμο για τη συνολική εξάλειψη του ειδισμού.¹¹⁹ Η αποφυγή της κατανάλωσης ζωικών τροφίμων είναι μια μορφή διαμαρτυρίας και μποϊκοτάζ της βιομηχανοποιημένης κτηνοτροφίας, η ουσιωδέστερη ακτιβιστική πρακτική των ηθικών χορτοφάγων. Όσοι κάνουν αυτή την επιλογή, εναρμονίζουν τον τρόπο ζωής τους με τις πεποιθήσεις τους κατά του ειδισμού.¹²⁰ Για πολλούς θεωρητικούς ο ειδισμός δεν είναι μόνο υπεύθυνος για την καταπίεση των ζώων από τον άνθρωπο, αλλά αποτελεί ιστορικά τη βάση όλων των συστημάτων εκμετάλλευσης, καθώς ευθύνεται για τη λογική της ιεραρχίας και της κυριαρχίας του «ανώτερου» επί του «κατώτερου» του «ισχυρού» επί του «αδύναμου».¹²¹ Όπως ακριβώς ο ρατσισμός, ο σεξισμός και άλλες προκαταλήψεις κατά των ανθρώπων είναι αλληλένδετες, η καταπίεση των ζώων θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένη με όλες τις μορφές προκατάληψης και ανισότητας.¹²² Ωστόσο έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι ο ειδισμός δεν είναι απλά μια ηθική προκατάληψη αλλά η ιδεολογία που αναπτύχθηκε με στόχο να δικαιολογήσει και να επιβάλει την κυριαρχία επί των ζώων.¹²³

Είναι σαφές ήδη από τον ορισμό του βιγκανισμού ότι για να αλλάξει κανείς τρόπο ζωής και να επιλέξει την ηθική χορτοφαγία έχει προβληματιστεί από την ανθρώπινη συμπεριφορά προς τα ζώα και έχει αναθεωρήσει τη σχέση του με αυτά. Αυτή η επιλογή, δεν είναι σημαντική μόνο για τον τερματισμό της βαναυσότητας προς τα ζώα. Αρκετοί, αναγνωρίζοντας τα οφέλη της φυτικής διατροφής την επιλέγουν για λόγους υγείας. Πράγματι, η προσεγμένη φυτική διατροφή, που περιλαμβάνει άφθονα φρούτα, λαχανικά, όσπρια, δημητριακά και ξηρούς καρπούς, μπορεί να παρέχει όλα τα θρεπτικά συστατικά που χρειάζεται το ανθρώπινο σώμα και είναι επωφελής για την ανθρώπινη υγεία.^{124,125} Επιπλέον, η επιλογή μιας διατροφής με βάση τα φυτά θεωρείται ένας τρόπος μείωσης του οικολογικού αποτυπώματος που σχετίζεται με την παραγωγή τροφίμων. Με την ανησυχία για τις επιπτώσεις της κτηνοτροφίας στο περιβάλλον να εντείνεται, η μετάβαση στη φυτοφαγική διατροφή είναι σημαντική για τον μετριασμό της κλιματικής κρίσης.¹²⁶

Τα σημαντικά ζητήματα της καλής διατροφής και της προστασίας του περιβάλλοντος, ευαισθητοποιούν το κοινό και συχνά τονίζονται από τους υποστηρικτές του βιγκανισμού. Η

¹¹⁹ Peter Singer, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, 81.

¹²⁰ Στο ίδιο, 266.

¹²¹ Steven Best, *Επανάσταση για τον 21ο Αιώνα*, μτφρ. Κώστας Αλεξίου (Αθήνα: Κυανανυγή, 2024), 59-61.

¹²² Στο ίδιο, 61.

¹²³ Massimo Filippi, *Ζητήματα Είδους*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, (Τρίκαλα: Επέκεινα, 2024), 113.

¹²⁴ Η σωστά σχεδιασμένη φυτική διατροφή είναι κατάλληλη για άτομα όλων των ηλικιών και μπορεί να παρέχει οφέλη για την υγεία. Μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη και τη θεραπεία ορισμένων ασθενειών, όπως οι καρδιαγγειακές νόσοι, ο καρκίνος, ο διαβήτης τύπου 2. Οι χορτοφάγοι παρατηρείται επίσης να έχουν χαμηλότερα επίπεδα λιποπρωτεΐνης χαμηλής πυκνότητας χοληστερόλης, χαμηλότερα ποσοστά υπέρτασης, χαμηλότερο δείκτη μάζας σώματος από τους μη χορτοφάγους. Position of the American Dietetic Association: Vegetarian Diets, *Journal of the American Dietetic Association*, 109, no. 7, (2009), 1266-1282, <https://doi.org/10.1016/j.jada.2009.05.027>.

¹²⁵ Όσοι δεν καταναλώνουν κρέας έχουν στον οργανισμό τους χαμηλότερα επίπεδα πολλών τοξικών ουσιών που προέρχονται από περιβαλλοντικούς ρύπους και συσσωρεύονται στα σώματα των ζώων. Deckers J. "Might a Vegan Diet Be Healthy, or Even Healthier?" *Animal (De)liberation: Should the Consumption of Animal Products Be Banned?* London: Ubiquity Press; 2016. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK396513/>.

¹²⁶ Η κτηνοτροφία συμβάλει στην αύξηση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, ιδίως μεθανίου και υποξειδίου του αζώτου. Συντείνει επίσης στην αποψίλωση των δασών, στις αυξημένες ανάγκες για καλλιεργήσιμες εκτάσεις και χρήση νερού, στη ρύπανση μέσω της απόρριψης ζωικών αποβλήτων και της απορροής στο νερό και το έδαφος. Τα κτηνοτροφικά απόβλητα περιέχουν υψηλές συγκεντρώσεις ενώσεων αζώτου, φωσφόρου και καλίου και ίχνη μετάλλων, καθώς και αντιβιοτικά και αποτελούν πηγή ζωονοσογόνων παθογόνων που μπορεί να μολύνουν τα τρόφιμα και τα αποθέματα νερού. Η εκτροφή ζώων για τρόφιμα περιλαμβάνει πολλαπλά στάδια, συμπεριλαμβανομένης της καλλιέργειας ζωοτροφών, της μεταφοράς ζώων και της επεξεργασίας κρέατος. Τα παραπάνω απαιτούν μεγαλύτερη χρήση ενέργειας σε σχέση με αυτήν που απαιτεί η φυτική παραγωγή. Η κτηνοτροφία μπορεί επίσης να συμβάλει στην καταστροφή των βιοτόπων και να απειλήσει την επιβίωση ορισμένων ειδών. Joan Sabaté, Sam Soret, "Sustainability of Plant-Based Diets: Back to the Future 123," *The American Journal of Clinical Nutrition* 100, no. 1, (2014): 476-482, <https://doi.org/10.3945/ajcn.113.071522>.

υποστήριξη της φυτοφαγικής διατροφής με ανθρωποκεντρικά επιχειρήματα φαίνεται να έχει μεγαλύτερη απήχηση σε όσους δεν συγκινούνται από τη βαναυσότητα προς τα ζώα. Επίσης, η μετάβαση προς το βιγκανισμό είναι για αρκετούς μια διαδικασία που ακολουθεί ενδιάμεσα στάδια. Για ορισμένους το πρώτο στάδιο είναι η βελτίωση της διατροφής προς όφελος της υγείας τους και ενδεχομένως, στη συνέχεια προβληματίζονται για την ηθική μεταχείριση των ζώων.

Κάποιοι εμμένουν στην βαρύτητα που αποδίδεται στα ανθρωποκεντρικά επιχειρήματα για την μετάβαση στη φυτική διατροφή έχοντας κατά νου ότι τα ηθικά κίνητρα αποδυναμώνονται όταν βρεθούν σε σύγκρουση με το προσωπικό συμφέρον. Ο Maxim Fetissenko, λόγου χάρη, ισχυρίστηκε ότι η υπέρμετρη εξάρτηση του κινήματος για την απελευθέρωση των ζώων από τα ηθικά επιχειρήματα είναι εσφαλμένη γιατί «βασίζεται στην υπερβολικά αισιόδοξη πεποίθηση ότι υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ ανθρώπινης συμπεριφοράς και ηθικών αρχών». ¹²⁷ Υποστήριξε ότι η απήχηση των ηθικών επιχειρημάτων είναι περιορισμένη όταν ανταγωνίζεται το συμφέρον του κοινού που πιστεύει ότι η κατανάλωση ζωικών προϊόντων είναι ευεργετική για την υγεία του. Το κίνημα για την απελευθέρωση των ζώων επιδιώκει να πείσει ένα κοινό αδιάφορο για φιλοσοφικές συζητήσεις περί δικαιωμάτων ή ηθικής εκτίμησης των ζώων, «κυριολεκτικά εθισμένο» ¹²⁸ στην κατανάλωση ζωικών προϊόντων, να εγκαταλείψει τις αγαπημένες του συνήθειες. Ο Fetissenko πρότεινε μια ρητορική στρατηγική για την υπεράσπιση των μη ανθρώπινων ζώων που να επικεντρώνεται στο να πείσει ότι δεν είναι αναγκαία για την καλή διαβίωση του ανθρώπου η κατανάλωση ζωικών τροφίμων και ταυτόχρονα να υπενθυμίζει πόσο επιβλαβής είναι η κτηνοτροφία στο περιβάλλον.

Όταν όμως το ανθρώπινο συμφέρον βρίσκεται στο επίκεντρο της συζήτησης και ταυτόχρονα υποβαθμίζεται η ηθική επιχειρηματολογία κατά της φυλάκισης, καταπίεσης, θανάτωσης ζώων για ανθρώπινη χρήση, το κίνημα για την υπεράσπιση των ζώων απομακρύνεται από τον στόχο του αποσιωπώντας και συντηρώντας το πρόβλημα του ειδισμού. ¹²⁹ Επίσης, όταν το ζήτημα της φυτικής διατροφής αποδεσμεύεται από την ηθική βάση, ο βιγκανισμός εκλαμβάνεται απλά ως μια από τις ποικίλες διατροφικές τάσεις. Ανάμεσα στην πληθώρα κατηγοριοποιήσεων της χορτοφαγίας, η φυτική διατροφή και ο βιγκανισμός λαμβάνουν το χαρακτήρα μιας ακόμα ατομικής επιλογής, ενός διαφορετικού τρόπου ζωής. Επίσης όταν δεν είναι σαφή τα ηθικά κίνητρα της αυστηρής χορτοφαγίας, αντιπροτείνονται πιο μετριοπαθείς προσεγγίσεις όπως αυτές της ευέλικτης (flexitarianism) ή της διατροφής που βασίζεται στον περιορισμό των τροφίμων ζωικής προέλευσης (reducetarianism), ως ωφέλιμες για την υγεία και περιβαλλοντικά βιώσιμες.

Επιπροσθέτως, καθώς αυξάνεται η δημοτικότητα του βιγκανισμού, παρατηρείται ότι υποστηρίζεται, συχνά από διάσημα πρόσωπα, πλήρως αποσυνδεδεμένος από τις ηθικές και πολιτικές προεκτάσεις του, ως ιδιωτικό ζήτημα και «εμπορευματοποιημένη δίαιτα» που εστιάζει στην προσωπική ενδυνάμωση και υπόσχεται ένα υγιές, σέξι σώμα. Με αυτόν τον τρόπο, ο βιγκανισμός επικυρώνεται ως πρακτική κατανάλωσης, που στερείται κριτικής δύναμης και ενσωματώνεται στην καπιταλιστική αγορά ώστε τελικά, αναπαράγει τα υπάρχοντα πρότυπα διακρίσεων και ανισότητας. ¹³⁰ Πράγματι, ένα μεγάλο μέρος της βίγκαν κοινότητας ακολουθεί μια απολιτική στάση εστιασμένη στο λάφισταιλ και στον καταναλωτισμό

¹²⁷ Maxim Fetissenko, "Beyond Morality: Developing a New Rhetorical Strategy for the Animal Rights Movement," *Journal of Animal Ethics* 1, no. 2 (2011): 150-73. <https://doi.org/10.5406/janimaethics.1.2.0150>.

¹²⁸ Στο ίδιο, ο Fetissenko αναφέρεται στα φυσικά οπιούχα που περιέχει το αγελαδινό γάλα που καταναλώνεται τακτικά σε μεγάλες ποσότητες από τον άνθρωπο και θεωρείται εθιστικό.

¹²⁹ Per-Anders Svård, "Beyond Welfarist Morality: An Abolitionist Reply to Fetissenko," *Journal of Animal Ethics*, Vol. 1, No. 2 (Fall 2011), 176-186.

¹³⁰ Ella Fegitz and Daniela Pirani, "The Sexual Politics of Veggies: Beyoncé's 'Commodity Veg*ism,'" *Feminist Media Studies* 18, no. 2 (2018): 294-308. <https://doi.org/10.1080/14680777.2017.1358200>.

δείχνοντας να αδιαφορεί για τα κρίσιμα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Αυτή η στάση έχει δεχτεί επικρίσεις, θεωρείται μια από τις μεγαλύτερες αδυναμίες του βίγκαν κινήματος και έχει χαρακτηριστεί ως «ρηχός βιγκανισμός».¹³¹ Η άρνηση για αλληλεπίδραση και συμπόρευση με άλλα κοινωνικά κινήματα, απομονώνει την βίγκαν κοινότητα.

Ωστόσο ο βιγκανισμός από τις καταβολές του προσδιορίστηκε σε ατομικό επίπεδο ως «ηθική πρακτική» και «βιωματικός κανόνας συμπονετικής, μη εκμεταλλευτικής ζωής» ενώ σε συλλογικό επίπεδο ως ηθική κοινότητα που επιδιώκει τον κοινωνικό μετασχηματισμό προς μια πιο συμπονετική και ειρηνική κοινωνία.¹³² Ο κοινωνιολόγος Matthew Cole εντόπισε ότι ήδη στα γραπτά των πρωτοπόρων του βιγκανισμού διαφαινόταν η αποκήρυξη της «ανθρώπινης ανωτερότητας» έναντι των «άλλων» ανεξαρτήτως από το είδος στο οποίο ανήκουν.¹³³

Σε ακαδημαϊκό επίπεδο, το πεδίο των κριτικών σπουδών για τα ζώα (Critical Animal Studies) πραγματεύεται υπό διεπιστημονική οπτική, διασυνδεδεμένη φύση όλων των μορφών καταπίεσης. Το πεδίο συνδέεται στενά με τον βιγκανισμό και αλληλεπιδρά με τον ακτιβισμό, εκφράζοντας ευρύτερες κοινωνικές ανησυχίες σχετικά με τη δικαιοσύνη, την εκμετάλλευση και την οικολογική βιωσιμότητα. Στο πλαίσιο των κριτικών σπουδών για τα ζώα η ατομική διατροφική επιλογή που εκφράζεται με το οικονομικό μοϊκοτάζ στη βιομηχανία κρέατος γαλακτοκομικών και αυγών αντιπροσωπεύει μόνο «την ορατή κορυφή του παγόβουνου» καθώς ο βιγκανισμός αφορά την «πλήρη απόρριψη του ειδικού και της ανθρωποκεντρικής ηθικής».¹³⁴

Καθώς λοιπόν ο βιγκανισμός είναι αναπόσπαστο μέρος της έμπρακτης εναντίωσης στον ειδικισμό, είναι σαφές ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί απλά ως μια διατροφική επιλογή, αλλά ως ηθικοπολιτικό κίνημα. Για την κατανόηση των διαφορετικών κατευθύνσεων που μπορεί να πάρει ο βιγκανισμός, βοηθά να εξετάσουμε τις διαφορετικές μορφές που λαμβάνει το κίνημα του αντιειδικισμού. Ο Massimo Filippi, στο βιβλίο του *Ζητήματα Είδους*, διέκρινε τις τρεις επικρατέστερες μορφές αντιειδικισμού που αναπτύχθηκαν διαδοχικά, χωρίς να αντικαταστήσουν η μία την άλλη, αλλά συνυπάρχουν: τον αντιειδικισμό της ομοιότητας, τον αντιειδικισμό της διαφοράς και τον αντιειδικισμό της κοινότητας.¹³⁵

Ο αντιειδικισμός της ομοιότητας, ήταν η πρώτη χρονικά μορφή εναντίωσης στον ειδικισμό που εκφράστηκε με την κυκλοφορία του βιβλίου του Peter Singer, *Η Απελευθέρωση των Ζώων* (1975). Ο Singer από τη σκοπιά του ωφελιμισμού τόνισε την ικανότητα των ζώων ως αισθανόμενων όντων να υποφέρουν και να βιώνουν ευχαρίστηση. Στη συνέχεια ο Tom Regan με το βιβλίο του *Η Υπόθεση των Δικαιωμάτων των Ζώων* (1983) προσέγγισε το ζήτημα από την πλευρά των ηθικών δικαιωμάτων. Αυτές οι θεωρίες συνέβαλλαν στην εμφάνιση και ανάπτυξη του αντιειδικιστικού κινήματος που βλέπει τον ειδικισμό ως προκατάληψη υπέρ του ανθρώπινου είδους.¹³⁶ Ο αντιειδικισμός της ομοιότητας διατηρώντας ως σημείο αναφοράς τον άνθρωπο, εντοπίζει τις αναλογίες στις ικανότητες και τα χαρακτηριστικά άλλων έμβιων όντων: Μπορούν να υποφέρουν, φοβούνται, σκέφτονται, χρησιμοποιούν εργαλεία, είναι «υποκείμενα ζωής», είναι σαν κι εμάς. Αμφισβητεί τα ειδικτικά κριτήρια που δικαιολογούν το διαχωρισμό άνθρωπος/ζώο και την εξαίρεση των ζώων από την ηθική κοινότητα. Ωστόσο μεταθέτει τη διχοτομική γραμμή χωρίς να την καταργεί. Η αναζήτηση ομοιοτήτων που καθιστούν τα ζώα ικανά να τύχουν ηθικής εκτίμησης, αποκλείει κάποια είδη στα οποία δεν υπάρχουν ή δεν εντοπίζονται αρκετές ομοιότητες και αντίστοιχα μεροληπτεί υπέρ αυτών που τις διαθέτουν. Ο

¹³¹ Steven Best, *Vegan Brunch* 25/9/2011, <https://www.youtube.com/watch?v=TT52ZOKP9TQ&t=84s>.

¹³² Matthew Cole, "The Formation of Veganism as an Ethical Practice," in *The Rise of Critical Animal Studies: From the Margins to the Centre*, ed. Nik Taylor and Richard Twine (London and New York: Routledge, 2014) 219-21.

¹³³ Στο ίδιο.

¹³⁴ Helena Pedersen and Vasile Stanescu, "Conclusion: Future Directions for Critical Animal Studies" in *The Rise of Critical Animal Studies: From the Margins to the Centre*. 262-74.

¹³⁵ Filippi, *Ζητήματα Είδους*, 77-93.

¹³⁶ Στο ίδιο.

αντιειδισμός της ομοιότητας θίγει αποκλειστικά την ηθική διάσταση του ζητήματος των ζώων και δεν προσβλέπει σε κάποια άλλη κοινωνική αλλαγή, παρά μόνο στην αλλαγή της ανθρώπινης συμπεριφοράς προς αυτά.¹³⁷

Για τη δεύτερη μορφή αντιειδισμού, τον αντιειδισμό της διαφοράς, η εστίαση στο ζήτημα του ειδικού μετατοπίζεται από την ατομική ηθική στην πολιτική και στις δομές που ρυθμίζουν την κοινωνική τάξη. Συνδυάζει αναρχικές, μαρξιστικές και μεταδομιστικές ιδέες και εμπειρίες άλλων χειραφετητικών κινημάτων. Είναι η μορφή του αντιειδισμού που ερμηνεύει τον ειδικό ως τον «θυσιαστικό κανόνα», την ιδεολογία που κατασκευάστηκε για να επικυρώσει τις πρακτικές κυριαρχίας, που ορίζει ποια σώματα έχουν σημασία και πρέπει να προστατεύονται και ποια είναι ευτελή και μπορούν να καταναλώνονται.¹³⁸ Ο αντιειδισμός της διαφοράς έχει ως χαρακτηριστικό του ότι δεν αναζητά ταυτότητες μεταξύ των όντων ώστε να τα κατατάξει σε μια ανθρωποκεντρική ιεραρχική κλίμακα, καθώς στοχεύει στην απόρριψη αυτής της κατάταξης. Αντιθέτως, αναγνωρίζει τις διαφορές ως πηγή ποικιλομορφίας και πλούτου που πρέπει να αναδειχθεί και να αξιοποιηθεί.

Ο αντιειδισμός της κοινότητας είναι η εξέλιξη του αντιειδισμού της διαφοράς που επιδιώκει την υπέρβαση της έννοιας του είδους και της ανθρωποκεντρικής διάκρισης. Ο άνθρωπος παύει να είναι σημείο αναφοράς και ο όρος ζώα συμπεριλαμβάνει όλα τα «αισθαντικά πλάσματα με επιθυμίες». Η προσέγγιση του αντιειδισμού της κοινότητας αναγνωρίζει όλα τα έμβια όντα ως ισότιμα υποκείμενα, διασυνδεδεμένα σε ένα πλέγμα σχέσεων που συμμετέχουν στο γίνεσθαι του κόσμου. Ο Filippi εντοπίζει ανάμεσα στον αντιειδισμό της διαφοράς και τον αντιειδισμό της κοινότητας μια διαφορετική αντίληψη για την ελευθερία: για τον πρώτο η ελευθερία ισοδυναμεί με την «ελευθερία από» τον ανθρώπινο ζυγό ενώ για τον δεύτερο «απελευθέρωση, μια συλλογική διαδικασία που υλοποιείται, λαμβάνει απτή μορφή μεταξύ των άλλων και με τους άλλους.»¹³⁹

Δράση για τα ζώα

Συνήθως όταν κάποιος επιλέγει να γίνει βίγκαν, εκτός από την αλλαγή των καθημερινών συνηθειών, επιλέγει να δραστηριοποιηθεί σε ενέργειες που αποσκοπούν στη διάδοση του βίγκαν τρόπου ζωής και την υπεράσπιση των μη ανθρώπινων ζώων, είτε ατομικά είτε συλλογικά στο πλαίσιο της συμμετοχής σε οργανώσεις που ενεργούν γι' αυτόν τον σκοπό. Οι πιο συχνές ενέργειες συμπεριλαμβάνουν την υποστήριξη του βιγκανισμού σε συνομιλίες με φίλους και συγγενείς, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και συμμετοχή σε διαμαρτυρίες. Ο ακτιβισμός είναι αναπόσπαστο κομμάτι του βιγκανισμού, και εκδηλώνεται άλλοτε με ειρηνικό και άλλοτε με πιο «βίαιο» τρόπο. Η επιλογή του αποτελεσματικότερου τρόπου δράσης για την υπεράσπιση των ζώων είναι ένα ζήτημα που διχάζει.

Η πιο σημαντική από τις οργανώσεις που χρησιμοποιούν επιθετικές μεθόδους είναι το Μέτωπο για την Απελευθέρωση των Ζώων (ALF).¹⁴⁰ Οι στόχοι του ALF είναι κυρίως ερευνητικά εργαστήρια, εκτροφεία γουνοφόρων ζώων και κτηνοτροφικές μονάδες. Η οργάνωση λαμβάνει μέτρα ώστε να μη βλάψει ανθρώπους και ζώα. Με τις επιθέσεις της προκαλεί αλλεπάλληλα βανδαλισμούς σε εγκαταστάσεις ώστε να τις πλήξει κυρίως οικονομικά, στοχεύοντας σε οριστικό τερματισμό της λειτουργίας τους. Επίσης φροντίζει για την απομάκρυνση των ζώων από τις εγκαταστάσεις και τη συλλογή αρχειακού υλικού που φανερώνει της βάνουσες πρακτικές οι οποίες εφαρμόζονται στα ζώα σε αυτούς τους χώρους.

Το Μέτωπο για την Απελευθέρωση των Ζώων έχει τόσο υποστηρικτές όσο και επικριτές εντός του βίγκαν κινήματος. Ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του ALF

¹³⁷ Στο ίδιο.

¹³⁸ Στο ίδιο, 63-64.

¹³⁹ Στο ίδιο, 85-93.

¹⁴⁰ Καραγεωργάκης, *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής*, 205.

είναι ο φιλόσοφος Steven Best που υποστηρίζει ότι στον αγώνα για την απελευθέρωση των ζώων είναι εξίσου χρήσιμες και οι ειρηνικές και οι πιο δυναμικές τακτικές.¹⁴¹ Μάλιστα κατηγορεί για «λογική ασυνέπεια» τους ανθρώπους που αποδέχονται τη χρήση βίας σε περιπτώσεις αυτοάμυνας ή υπεράσπισης άλλων ανθρώπων αλλά την αποκηρύττουν όταν πρόκειται για την υπεράσπιση μη ανθρώπινων ζώων. Σύμφωνα με τον Best μια τέτοια στάση φανερώνει ειδικτική προκατάληψη. Συνεπώς καλεί τους ακτιβιστές να υιοθετήσουν πρακτικές δυναμικών δράσεων αναλογιζόμενοι τη σκοπιά των ζώων: «Τι θα ήθελαν τα καταπιεσμένα και βασανισμένα ζώα να κάνουμε γι' αυτά; Τι τύπου ενέργειες θα ενέκριναν και ποιες θα αποδοκίμαζαν ως ανεπαρκείς και ως προδοσία;»¹⁴² Γνωστός επικριτής των δυναμικών δράσεων είναι ο καθηγητής δικαίου και φιλοσοφίας Gary Francione, ο οποίος όμως αποστρέφεται κάθε μορφή βίας. Οι υποστηρικτές ειρηνικών και νόμιμων μορφών ακτιβισμού καταδικάζουν τη χρήση βίας. Στα θετικά αποτελέσματα βίαιων δράσεων συγκαταλέγεται η άμεση απελευθέρωση και η μεγάλη προβολή του ζητήματος της βάνανσης μεταχείρισης των ζώων, ενώ στα αρνητικά η αποδοκιμασία και απόρριψη της βίας από μεγάλο μέρος της κοινωνίας.

Ομάδες όπως το Μέτωπο για την Απελευθέρωση των Ζώων δρουν ανώνυμα και χρησιμοποιούν κουκούλες ώστε να μη γίνει γνωστή η ταυτότητα των μελών. Άλλωστε αν οι ακτιβιστές συλληφθούν και δικαστούν αντιμετωπίζονται ως τρομοκράτες και συνήθως τους επιβάλλονται βαριές ποινές. Στον αντίποδα, υπάρχουν οργανώσεις που δρουν ανοιχτά, με ακάλυπτα τα πρόσωπα των ακτιβιστών που εισβάλλουν σε κτηνοτροφικές μονάδες και εγκαταστάσεις όπου πραγματοποιούνται πειράματα σε ζώα, καταγράφοντας και δημοσιεύοντας τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης των ζώων σε αυτές. Απομακρύνουν άρρωστα και παραμελημένα ζώα μεταφέροντάς τα σε καταφύγια όπου τους παρέχεται κτηνιατρική περίθαλψη και ασφαλής διαβίωση.

Η πιο γνωστή οργάνωση που δραστηριοποιείται σε ανοιχτές διασώσεις είναι η Άμεση Δράση Παντού (Direct Action Everywhere). Οι δράσεις της οργάνωσης, που τυγχάνουν ευρείας αποδοχής, δεν αποσκοπούν μόνο στην απελευθέρωση ζώων, την καταγραφή και δημοσίευση των σκληρών εικόνων που αποκαλύπτουν την κακοποίηση. Τα μέλη της διεκδικούν το «δικαίωμα στη διάσωση»¹⁴³ για όλα τα ζώα ανεξάρτητα από το είδος. Αναπόσπαστο μέρος της δράσης τους είναι ο αγώνας για αθώωση των ακτιβιστών από τις κατηγορίες της διάρρηξης και κλοπής. Η υπερασπιστική γραμμή βασίζεται στην ερμηνεία υπαρχόντων νόμων για την προστασία ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο σε περίπτωση «έκτακτης ανάγκης» ή «άμυνας υπέρ τρίτου» που δικαιολογούν δυνητικά αξιόποινες πράξεις όταν αυτές θεωρούνται αναγκαίες για την αποφυγή κάποιας μεγαλύτερης βλάβης. Για παράδειγμα, στις Ηνωμένες Πολιτείες οι ακτιβιστές επικαλούνται τον νόμο που ισχύει σε δεκατέσσερις πολιτείες και δίνει στους πολίτες το δικαίωμα να απελευθερώσουν σκύλους ή άλλα ζώα που βρίσκουν κλειδωμένα σε αυτοκίνητα ώστε να μην πεθάνουν από θερμοπληξία. Οι ακτιβιστές επιδιώκουν όσο το δυνατόν περισσότερες αθωωτικές αποφάσεις σε δίκες ώστε να υπάρξει μια στροφή προς την ιδέα ότι ένα ζώο είναι ένα άτομο που πρέπει να διασωθεί όταν κινδυνεύει, με τον ίδιο τρόπο που διασώζεται ένας άνθρωπος. Σε αυτήν την περίπτωση μπορεί να δικαιολογηθεί η καταστροφή της ιδιοκτησίας επειδή η ζωή ενός ζώου έχει μεγαλύτερη αξία από αυτήν. Οι αθωωτικές αποφάσεις δημιουργούν δικαστικό προηγούμενο όπου τα ζώα δεν αντιμετωπίζονται ως ιδιοκτησία αλλά ως κάποιος, ως «υποκείμενα μιας ζωής». Οι ενέργειες

¹⁴¹ Best, *Επανάσταση για τον 21ο Αιώνα*, 75.

¹⁴² Στο ίδιο, 40-41.

¹⁴³ Direct Action Everywhere – DxE, *Here's How the "Right to Rescue" Could Change Everything for Animals*, <https://youtu.be/BgOHTQy6SEU?si=ISPo7dl1GlgMi0L3>.

αυτές προετοιμάζουν το έδαφος ώστε να ανοίξει μια δημόσια συζήτηση σχετικά με την νομική υπόσταση των ζώων ως πρόσωπα.¹⁴⁴

Ένα ακόμα είδος ειρηνικής ακτιβιστικής δράσης είναι η συμμετοχή σε αγρυπνίες συμπαράστασης (vigils), σε ζώα που μεταφέρονται στο σφαγείο. Οι συμμετέχοντες κλείνουν τον δρόμο των φορτηγών και προσπαθούν να παρηγορήσουν τα φοβισμένα ζώα, με κάποιο χάδι, προσφέροντας λίγο νερό ή τροφή. Με αυτόν τον τρόπο προσφέρουν λίγη ανακούφιση στα ζώα πριν οδηγηθούν στο σφαγείο, χωρίς ωστόσο να μπορούν να αποτρέψουν τη θανάτωσή τους. Όμως οι εικόνες καταγράφονται και δημοσιεύονται στα κοινωνικά δίκτυα ώστε να ευαισθητοποιηθούν οι θεατές, Επίσης ενημερώνονται οι περαστικοί. Οι συμμετέχοντες πλημυρίζουν από έντονα συναισθήματα και νιώθουν να συνδέονται με τα μελλοθάνατα ζώα. Αφού οδηγηθούν τα ζώα στο σφαγείο, ακολουθεί η θλίψη και το πένθος. Αυτή η στάση ενισχύει την ιδέα ότι οι ζωές που χάθηκαν είχαν αξία. Η αγρυπνία μπορεί να θεωρηθεί εκδήλωση «συλλογικού πολιτικού πένθους» που υποδηλώνει την ηθική υπόσταση των ζώων.¹⁴⁵

Επίσης αποτελεί θέμα συζήτησης το αν πρέπει κάποιος να συμμετέχει σε μονοθεματικές καμπάνιες αντί σε δράσεις που εναντιώνονται συνολικά στον ειδικό. Μερικά παραδείγματα μονοθεματικών δράσεων για τα ζώα είναι οι εκστρατείες κατά της γούνας, των ταυρομαχιών, του κυνηγιού, της φαλαινοθηρίας, της αιχμαλωσίας άγριων ζώων σε τσίρκο και ζωολογικούς κήπους, της εκτροφής ζώων σε κλουβιά. Σε αυτές τις δράσεις υπάρχει ευρεία συμμετοχή βίγκαν ατόμων. Εστιάζοντας σε ένα συγκεκριμένο θέμα τα μηνύματα είναι σαφή, η ευαισθητοποίηση του κοινού ενισχύεται και η αλλαγή συμπεριφοράς γίνεται πιο πιθανή. Πολλοί άνθρωποι που αδυνατούν να αναγνωρίσουν ότι τα ζώα που προορίζονται για διατροφή αξίζουν προστασία, αντιλαμβάνονται πιο εύκολα την αδικία σε βάρος τους όταν αυτά χρησιμοποιούνται σε δραστηριότητες που δεν θεωρούνται απαραίτητες, όπως για παράδειγμα, η χρήση σε ταυρομαχίες, τσίρκο και ιπποδρομίες. Όμως για πολλά ζώα σε αιχμαλωσία, το ενδεχόμενο ευνοϊκό αποτέλεσμα μονοθεματικών εκστρατειών δεν σημαίνει απαραίτητα απελευθέρωση, παρά μόνο βελτίωση των συνθηκών εκτροφής. Όταν διεκδικεί κάποιος καλύτερες συνθήκες εκτροφής και δεν στρέφεται συνολικά κατά της χρήσης των ζώων ως πόρων, συμμετέχει εμμέσως στη διατήρηση του ειδικού. Αυτός είναι ένας από τους κυριότερους λόγους που αρκετοί θεωρητικοί του βιγκανισμού τάσσονται κατά των μονοθεματικών δράσεων, με ποιο γνωστό ανάμεσα σε αυτούς τον καθηγητή δικαίου και φιλοσοφίας Gary Francione, υπέρμαχο του καταργητισμού.¹⁴⁶ Ο Francione υποστηρίζει την αναγνώριση του δικαιώματος στα ζώα, να μην αποτελούν ιδιοκτησία και συνεπώς να θεωρηθούν «ηθικά πρόσωπα».¹⁴⁷ Για τον Francione, η εκπαίδευση στις αξίες του βιγκανισμού είναι ο πρωταρχικός παράγοντας για την επιτυχία του βίγκαν κινήματος.

Η τέχνη μπορεί να προκαλέσει σκέψη και συζήτηση γύρω από τα ζητήματα της ηθικής μεταχείρισης των ζώων και της ανάγκης για αλλαγή στις συμπεριφορές και τις πρακτικές μας. Η εμπειρία των ζώων υπό την ανθρώπινη εκμετάλλευση προβάλλεται μέσω φωτογραφιών, γλυπτών, κινηματογραφικών ταινιών και άλλων έργων τέχνης. Η φωτογράφος και ακτιβίστρια για τα δικαιώματα των ζώων Jo-Anne McArthur στο έργο της *We animals* καταγράφει τις ανθρώπινες σχέσεις με τα ζώα. Οι φωτογραφίες της που απεικονίζουν τόσο ζώα σε αιχμαλωσία

¹⁴⁴ Kristen Stilt, “Someone: Gaining Animal Rights from Unexpected Places,” ομιλία στο ακαδημαϊκό διήμερο του Διδρυματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΔΠΜΣ) «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» στο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών του Harvard, 14/6/2024.

¹⁴⁵ Steve Cooke, “Bearing Witness, Animal Rights and the Slaughterhouse Vigil.” *European Journal of Political Theory*, 0, no.0. (2023), <https://doi.org/10.1177/14748851231220552>.

¹⁴⁶ Καραγεωργάκης, *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής*, 180-181.

¹⁴⁷ Gary Francione, *Ζώα - Ιδιοκτησία ή Πρόσωπα*; μτφρ. Κώστας Αλεξίου (Αθήνα: Κυανανυγή, 2022), 53-55.

όσο και διασωσμένα, εμπνέουν ενσυναίσθηση. Οι εικόνες της εστιάζουν στα ζώα ως άτομα και καλούν το θεατή να σκεφτεί πώς θα ένιωθε αν ήταν στη θέση τους.¹⁴⁸

Ένα αναμφίβολα επιδραστικό ντοκιμαντέρ το *Earthlings* (2005), εκθέτει τον ειδικισμό και προβάλλει με ωμό τρόπο τις «σχεδόν σαδιστικές» βιαιοπραγίες κατά των ζώων σε κάθε τομέα της ανθρώπινης εκμετάλλευσής. Το *Earthlings* «έχει τη φόρμα ενός ντοκιμαντέρ, αλλά το περιεχόμενο μια ταινίας τρόμου». Πολλοί αποφεύγουν να το παρακολουθήσουν είτε γιατί δεν αντέχουν να αντικρίσουν τη βαρβαρότητα που παρουσιάζει είτε γιατί προσπαθούν να αποφύγουν τις «ενοχικές σκέψεις» που μπορεί να προκαλέσει.¹⁴⁹ Τέτοιες ταινίες «δεν κατασκευάζουν θεατές αλλά μάρτυρες μιας βαρβαρότητας».¹⁵⁰ Οι βίαιες εικόνες μπορούν να προκαλέσουν αρνητικά συναισθήματα όπως αηδία, θλίψη και αγανάκτηση και να αφυπνίσουν το κοινό σχετικά με την πραγματικότητα της ζωής των ζώων. Ωστόσο υπάρχει το ενδεχόμενο η υπερβολική έκθεση σε σκληρές εικόνες να οδηγήσει τους θεατές στο στάδιο της απάθειας.¹⁵¹

Στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης ανθρώπου-ζώου είναι αναμφισβήτητη η συμβολή της λογοτεχνίας. Η συγγραφέας και καθηγήτρια κοινωνιολογίας Άννα Λυδάκη, επισημαίνοντας τη σημασία που έχει η αξιοποίηση του ορθού λόγου και των συναισθημάτων στην αλλαγή της συμπεριφοράς μας προς τα ζώα, γράφει σχετικά με τα δυνατά μηνύματα που μπορεί να αποδώσει η λογοτεχνία:

Η αλλαγή συμπεριφοράς δεν επιτυγχάνει συνήθως μόνο με τη λογική. Πρέπει να νιώσουμε συμπάθεια και συμπόνοια και αυτό πιστεύουμε ότι μπορεί να επιτευχθεί με την τέχνη. Ο δημιουργός, ο ποιητής, πολύ συχνά συλλαμβάνει και εκφράζει μηνύματα, έστω και χωρίς αποδείξεις, και δεν είναι λίγες οι φορές που ανοίγει δρόμους τους οποίους ακολουθεί αργότερα η επιστήμη.¹⁵²

---

¹⁴⁸ J. Keri Cronin, and Lisa A. Kramer, “Challenging the Iconography of Oppression in Marketing: Confronting Speciesism Through Art and Visual Culture,” *Journal of Animal Ethics* 8, no. 1 (2018): 80–92. <https://doi.org/10.5406/janimalethics.8.1.0080>.

¹⁴⁹ Ηρακλής Καραμπάτος, *Η Οπτικοποίηση του Πόνου. Το Μαρτύριο των Ζώων ως Διάσταση του Ορατού* (Αθήνα: Κυανανγή, 2022), 27-31.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, 61.

¹⁵¹ Καραγεωργάκης, *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής*, 170.

¹⁵² Άννα Λυδάκη, “Εισαγωγή,” *Ο Άνθρωπος και τα Άλλα Ζώα*, επιμέλεια Άννα Λυδάκη (Αθήνα: Παπαζήση, 2019), 17.

3^ο κεφάλαιο: Οικοφεμινισμός και βιγκανισμός

Τα δικαιώματα των ζώων είναι φεμινιστικό ζήτημα

Η ευρεία συμμετοχή των γυναικών στο κίνημα υπεράσπισης των ζώων ξεκίνησε ήδη από τον 19^ο αιώνα με τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο στο κίνημα κατά της ζωοτομίας. Το κίνημα εμφανίστηκε ως αντίδραση στην αυξανόμενη χρήση ζώων σε πειράματα της ιατρικής. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, επηρεάστηκε σημαντικά από τις προσπάθειες ηθικής και κοινωνικής μεταρρύθμισης των οποίων ηγήθηκαν γυναίκες της μεσαίας τάξης, με επικεφαλής τις Mary F. Lovell και Caroline E. White. Η υπεράσπιση των ζώων για εκείνες ήταν ηθικό καθήκον. Θεωρούσαν υποχρέωσή τους, ως μητέρες και ως χριστιανές, να προστατέψουν τα ζώα από την κακομεταχείριση. Στόχος τους ήταν η πλήρης κατάργηση του πειραματισμού και δεν συμβιβάζονταν με νομοθετικές ρυθμίσεις. Ανάμεσα στα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσαν κατά του πειραματισμού στα ζώα ήταν ότι τα πειράματα είναι εγγενώς βάνανυσα και ότι δεν είναι τόσο χρήσιμα στην απόκτηση γνώσης όσο μπορεί να είναι η κλινική παρατήρηση των ασθενών. Υποστήριξαν ακόμα, ότι η εξοικείωση των γιατρών στη σκληρότητα μπορεί να έχει επακόλουθο την ασεβή και άσπλαχνη μεταχείριση των ασθενών.¹⁵³

Το αμερικανικό κίνημα κατά της ζωοτομίας απέφευγε τη σύνδεση του στόχου του με τους κρίσιμους φεμινιστικούς στόχους της εποχής, όπως για παράδειγμα με τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου. Αντίθετα, για το αντίστοιχο βρετανικό κίνημα, ηγετική μορφή του οποίου ήταν Frances Power Cobbe, η απελευθέρωση των γυναικών ήταν συνδεδεμένη με την απελευθέρωση των ζώων. Οι βρετανίδες φεμινίστριες και ακτιβίστριες για την υπεράσπιση των ζώων ένοιωθαν ταύτιση με τα πειραματόζωα. Τόνιζαν τη συσχέτιση της σωματικής κακοποίησης που υφίσταντο οι ίδιες στα χέρια των αντρών, συζύγων ή ιατρών, με τη βανανυσότητα που υφίστανται τα ζώα στα χέρια των πειραματιστών.¹⁵⁴ Η Josephine Donovan υποστήριξε ότι τον 19^ο αιώνα, οι γυναίκες ακτιβίστριες του κινήματος κατά της ζωοτομίας, όπως η Cobbe, έβλεπαν τον «ψυχρό ορθολογικό υλισμό» της επιστήμης ως απειλή για το ανθρώπινο συναίσθημα και την ευαισθησία. Πίστευαν ότι η καταπολέμηση της ζωοτομίας «προστάτευε το ανθρώπινο πνεύμα από την υποβάθμιση στα χέρια της άκαρδης επιστήμης».¹⁵⁵

Στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, οι γυναίκες εξακολούθησαν να αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των ακτιβιστών για την υπεράσπιση των ζώων. Αρκετές φεμινίστριες συγγραφείς του δεύτερου κύματος, διατύπωσαν τη θέση ότι η κακομεταχείριση των ζώων οφείλεται στην πατριαρχική κουλτούρα. Αυτή η διαπίστωση συνέδεσε την κατάσταση των γυναικών με αυτή των ζώων, προσδίδοντας μια φεμινιστική προοπτική στον αγώνα για την υπεράσπιση των ζώων.¹⁵⁶ Οι εμπειρίες περιθωριοποίησης και καταπίεσης των ίδιων των γυναικών μπορούν να δημιουργήσουν ένα αίσθημα αλληλεγγύης προς τα ζώα, οδηγώντας τις να αναγνωρίσουν τις αδικίες που αντιμετωπίζουν και οι δύο ομάδες και να εναντιωθούν σε αυτές. Η Emily Gaarder ονόμασε αυτή την ιδέα «ενσυναίσθηση που βασίζεται σε κοινές ανισότητες».¹⁵⁷

¹⁵³ Craig Buettinger, "Women and Antivivisection in Late Nineteenth-Century America," *Journal of Social History*, Summer, 1997, 30 no. 4 (Summer, 1997) 857-62.

¹⁵⁴ Στο ίδιο 862.

¹⁵⁵ Josephine Donovan, "Animal Rights and Feminist Theory," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, 59.

¹⁵⁶ Josephine Donovan and Carol J. Adams ed. *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, 9.

¹⁵⁷ Η Gaarder διεξήγαγε έρευνα σχετικά με τη δυσανάλογα αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στον ακτιβισμό για την υπεράσπιση των ζώων, παίρνοντας συνέντευξη από είκοσι επτά ακτιβίστριες. Η παραπάνω οικοφεμινιστική θέση που συνδέει την πατριαρχική κουλτούρα με την κακομεταχείριση των ζώων, επαληθεύθηκε

Μια οργάνωση με οικοφεμινιστική δράση και σημαντική επιρροή την εποχή που ήταν ενεργή, ήταν οι «Φεμινίστριες για τα Δικαιώματα των Ζώων» (Feminists for Animal Rights) που ιδρύθηκε το 1981 στην Καλιφόρνια και δραστηριοποιήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες για περίπου είκοσι χρόνια. Ανάμεσα στους στόχους της ήταν η ευαισθητοποίηση σχετικά με τις κοινωνικές αδικίες και την καταστροφή της φύσης, η εκπαίδευση του φεμινιστικού κινήματος σχετικά με τον βιγκανισμό και την απελευθέρωση των ζώων, η καταπολέμηση του σεξισμού εντός του κινήματος για τα δικαιώματα των ζώων και η προώθηση του βίγκαν τρόπου ζωής.¹⁵⁸ Στα μέσα που χρησιμοποιούσε η οργάνωση για να διαδώσει τα μηνύματά της, συμπεριλαμβάνονταν ομιλίες, προβολές διαφάνειών, συμμετοχή σε διαδηλώσεις, έκδοση περιοδικού.

Το περιοδικό, άλλοτε στην πρώτη και άλλοτε στην τελευταία σελίδα, είχε τονισμένη τη φράση: «Τα δικαιώματα των ζώων είναι φεμινιστικό ζήτημα». Τα άρθρα του περιοδικού, περιλάμβαναν κριτικές βιβλίων οικοφεμινιστικού περιεχομένου, κατέγραφαν τη δράση και τα νέα της οργάνωσης, τις εμπειρίες από συζητήσεις με το κοινό, σχολίαζαν την επικαιρότητα από οικοφεμινιστική σκοπιά και έδιναν πρακτικές πληροφορίες για την υιοθέτηση μιας βίγκαν στάσης ζωής. Στο περιοδικό αρθρογραφούσαν εξέχουσες οικοφεμινίστριες θεωρητικοί. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, η Marti Kheel επισήμανε εύστοχα τη σύνδεση μεταξύ των αγώνων για την ισότητα των φύλων και την απελευθέρωση των ζώων:

Αν μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι ο φεμινισμός έχει ένα και μοναδικό θεμελιώδες ζήτημα, αυτό είναι με βεβαιότητα το να δημιουργεί συνδέσεις. Η σύνδεση του προσωπικού με το πολιτικό, του νου με το σώμα, της λογικής με το συναίσθημα —όλες αυτές οι δυαδικότητες της πατριαρχικής κουλτούρας εκλαμβάνονται ως διαφορετικές πτυχές ενός ενιαίου συνόλου. Από φεμινιστική άποψη, η απελευθέρωση των ζώων δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά μάλλον μέρος ενός ευρύτερου κινήματος που επιδιώκει το σεβασμό προς όλες τις μορφές ζωής.¹⁵⁹

Το κρέας, η καταπίεση και η απόκρυψη της βίας

Το πρωτοποριακό βιβλίο της Carol Adams, *The Sexual Politics of Meat (Οι έμφυλες πεποιθήσεις για το κρέας)*, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1990, ανιχνεύει τους συσχετισμούς μεταξύ της καταπίεσης των γυναικών και της καταπίεσης των ζώων. Πλέον θεωρείται κλασσικό έργο και έχει αποτελέσει πηγή έμπνευσης των φεμινιστριών που υπερασπίζονται τα

σχεδόν από τις μισές συμμετέχουσες. Οι ερωτηθείσες απέδωσαν επίσης την απουσία των αντρών, στο γεγονός ότι το κίνημα για την απελευθέρωση των ζώων, χαρακτηρίζεται στερεοτυπικά, υπερβολικά συναισθηματικό. Η συμπεριφορά που βασίζεται στην έκφραση συναισθημάτων και στη συμπόνια, είναι κοινωνικά αποδεκτή όταν εκδηλώνεται από γυναίκες, αλλά όχι από άντρες. Emily Gaarder, “Where the Boys Aren’t: The Predominance of Women in Animal Rights Activism.” *Feminist Formations* 23, no. 2 (2011): 54–76. <http://www.jstor.org/stable/41301656>.

¹⁵⁸ Ένα από τα πρώτα έντυπα των Φεμινιστριών για τα Δικαιώματα των Ζώων, αναγράφει «Είμαστε μια ομάδα χορτοφάγων φεμινιστριών, με βίγκαν προσανατολισμό...» Κατά τις δεκαετίες του '70, '80, αλλά ακόμα και τη δεκαετία του '90, στη βιβλιογραφία, στις καθημερινές συζητήσεις και στα λόγια των ανθρώπων, όπως αυτή των μελών της οργάνωσης, σπάνια αναφερόταν ο όρος «βιγκανισμός». Αφενός ο όρος δεν ήταν αρκετά διαδεδομένος και αντ' αυτού χρησιμοποιείτο ο όρος «ηθική χορτοφαγία» (moral vegetarianism) ή απλά «χορτοφαγία», αφετέρου δεν ήταν πρακτικά εφικτό να ακολουθεί κάποιος τον βίγκαν τρόπο ζωής, λόγω των περιορισμένων επιλογών σε είδη διατροφής, ένδυσης και καθημερινής χρήσης. Ωστόσο, μέσα από τις αντιιδιαισθητικές ιδέες που εκφράζουν τα οικοφεμινιστικά κείμενα της εποχής, όταν επιχειρηματολογούν υπέρ της χορτοφαγίας, μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι αναφέρονται στον βιγκανισμό. Feminists for Animal Rights, http://www.farinc.org/far_journal.html.

¹⁵⁹ Marti Kheel, “Finding a Niche for Animals within the Greens,” *Feminists for Animal Rights*, winter-spring 1990, 1, <http://www.farinc.org/FAR%20Newsletter%20Vol%205%20No%201-2%20Winter-Spring%201990-1.html>.

ζώα. Εξετάζει την πολιτισμική θεώρηση του κρέατος ως τροφή συνδεδεμένη με την εξουσία, την αρρενωπότητα και την ανδρική κυριαρχία και αντίστοιχα, τη θεώρηση των λαχανικών ως τροφή συνδεδεμένη με τη θηλυκότητα.¹⁶⁰ Οι άνδρες που καταναλώνουν κρέας συχνά θεωρούνται ισχυροί, ενώ η αποχή από το κρέας μπορεί να θεωρηθεί αδυναμία ή θηλυπρέπεια.¹⁶¹ Οι άνδρες καταναλώνουν παραδοσιακά τη μεγαλύτερη ποσότητα κρέατος, ενώ οι γυναίκες αρκούνται σε μικρότερες ποσότητες ή επιλέγουν να το παραχωρήσουν στους άνδρες, ειδικά σε περιόδους λιμού.¹⁶² Η Adams επισήμανε ότι η ανισότητα στην κατανάλωση κρέατος ιστορικά συνδέεται με την κοινωνική τάξη, αλλά επεκτείνεται στον ρατσισμό και στον σεξισμό. Το κρέας θεωρήθηκε από τους υποστηρικτές της λευκής υπεροχής του 19^{ου} αιώνα, «ανώτερη» τροφή και η κατανάλωσή του συνδέθηκε με τους λευκούς πολιτισμένους άνδρες, ενώ οι φυτικές τροφές θεωρούνταν «κατώτερες», κατάλληλες μόνο για τους «άγριους», τους μη λευκούς και τις γυναίκες.¹⁶³ Η ανάλυση της Adams εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο «η ιεραρχία της πρωτεΐνης κρέατος ενισχύει την ιεραρχία της φυλής, της κοινωνικής τάξης και του φύλου».¹⁶⁴

Το «απόν αναφερόμενο» είναι μια έννοια που εισήγαγε η Adams ώστε να περιγράψει τον τρόπο που το κρέας νοείται ως αντικείμενο, αποκομμένο από το ζωντανό ον από το οποίο προέρχεται, αλλά και πώς η γλώσσα και η κουλτούρα αποκρύπτουν τόσο τη βία κατά των ζώων, όσο και τη βία κατά των γυναικών.

Πίσω από κάθε γεύμα με κρέας υπάρχει μια απουσία: ο θάνατος του ζώου, τη θέση του οποίου παίρνει το κρέας. Το «απόν αναφερόμενο» είναι αυτό που χωρίζει τον κρεοφάγο από το ζώο και το ζώο από το τελικό προϊόν. Η λειτουργία του απόντος αναφερόμενου είναι να κρατάει το «κρέας» μας μακριά από κάθε ιδέα ότι κάποτε ήταν ζώο, να κρατάει το «μου» ή το «κοκό» ή το «μπее» μακριά από το κρέας, να κρατάει κάτι από το να φαίνεται ότι έχει υπάρξει κάποιος. Μόλις η ύπαρξη του κρέατος αποσυνδεθεί από την ύπαρξη ενός ζώου που σκοτώθηκε για να γίνει αυτό το «κρέας», το κρέας αποσυνδέεται από την αρχική του αναφορά (το ζώο) και γίνεται μια αιωρούμενη εικόνα, που χρησιμοποιείται συχνά για να αντικατοπτρίσει τη θέση των γυναικών και των ζώων. Τα ζώα είναι το απόν αναφερόμενο στην πράξη της κρεοφαγίας: γίνονται επίσης το απόν αναφερόμενο στις εικόνες των γυναικών που σφαγιάζονται, κατακερματίζονται ή καταναλώνονται.¹⁶⁵

Με τρεις τρόπους τα ζώα μπορούν να γίνουν απόντα αναφερόμενα κατά την Adams. Ο πρώτος τρόπος είναι στην κυριολεξία: τα ζώα είναι κυριολεκτικά απόντα από την πράξη της κρεοφαγίας γιατί είναι νεκρά. Το κρέας δεν θα υπήρχε αν δεν είχε προηγηθεί η ζωή τους, ωστόσο απουσιάζουν την ώρα του γεύματος γιατί έχει συντελεστεί ο θάνατός τους.¹⁶⁶

Ο δεύτερος τρόπος, είναι μέσω της μετονομασίας των ζώων σε προϊόντα: τις περισσότερες φορές, την ώρα του φαγητού, δεν αναφέρεται το όνομα του ζώου. Η ίδια η λέξη «κρέας» αντικαθιστά το όνομα του ζώου αποστασιοποιώντας τον κρεοφάγο από τη σκέψη ότι καταναλώνει τη σάρκα ενός όντος.¹⁶⁷ Μετά την σφαγή, τα μέρη του σώματος μετονομάζονται, συγκαλύπτοντας το γεγονός ότι προέρχονται από ζώα. Έτσι, αποκαλούνται προϊόντα διατροφής, όπως φιλέτο, μπιφτέκι, μπέικον και λουκάνικο. Μέσω αυτής της μετονομασίας και

¹⁶⁰ Carol J. Adams, «Οι Έμφυλες Πεποιθήσεις για το Κρέας», στο *Οικοφемινισμός*, 120-23.

¹⁶¹ Στο ίδιο, 133.

¹⁶² Στο ίδιο, 108.

¹⁶³ Στο ίδιο, 116.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, 116.

¹⁶⁵ Carol J. Adams, *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory* (New York: Continuum, 2010), 13.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, 65.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, 65.

της διαδικασίας του μαγειρέματος με χρήση σαλτσών και καρυκευμάτων, αποκρύπτεται η πραγματική φύση των ζώων.¹⁶⁸

Ο τρίτος τρόπος, είναι όταν τα ζώα χρησιμοποιούνται μεταφορικά για να περιγράψουν ανθρώπινες εμπειρίες: η φράση «ένιωθα σαν ένα κομμάτι κρέας» χρησιμοποιείται με παράδοξο τρόπο από θύματα κακοποίησης ή βιασμού κατά την περιγραφή της εμπειρίας τους. Το κρέας είναι ένα άψυχο και αδρανές αντικείμενο που δεν μπορεί να νιώσει. Χρησιμοποιούν έναν όρο που δείχνει ότι έχει αφαιρεθεί η ατομικότητά τους, ότι τα έχουν αντιμετωπιστεί ως άψυχα και αδρανή αντικείμενα.¹⁶⁹ Κανένας δεν μπορεί να νιώσει πραγματικά τον εαυτό του ως ένα αντικείμενο ή ένα σώμα χωρίς συνείδηση. Ωστόσο με αυτόν τον τρόπο η εμπειρία του θανάτου των ζώων επισκιάζεται γιατί χρησιμοποιείται μεταφορικά για να περιγράψει μια διαφορετική βιωμένη εμπειρία.¹⁷⁰ Αντίστοιχα, όταν χρησιμοποιείται ο όρος «βιασμός» για να περιγράψει άλλες μορφές βίας, όπως η κατανάλωση κρέατος και η περιβαλλοντική καταστροφή, αποκρύπτεται και υποβαθμίζεται η εμπειρία της σεξουαλικής βίας που έχουν υποστεί οι γυναίκες. Με αυτό τον τρόπο, η χρήση μεταφορών συνδέει δύο διακριτές μορφές βίας, τη βία κατά των γυναικών και τη βία κατά των ζώων, σε μια δομή αλληλοεπικαλυπτόμενων, αλλά απουσών αναφορών.¹⁷¹

Η ηθική της φροντίδας για τα ζώα

Κατόπιν της διαπίστωσης ότι η καταπίεση τόσο των γυναικών, όσο και των ζώων, είναι αλληλένδετες και οφείλονται στην πατριαρχική κουλτούρα, ορισμένες πολιτισμικές κυρίως φεμινίστριες, αναζήτησαν στην παραδοσιακή γυναικεία κουλτούρα εναλλακτικές αξίες για την ηθική μεταχείριση των ζώων.¹⁷² Με αφετηρία τη θεωρία της Carol Gilligan, ανέπτυξαν την φεμινιστική ηθική της φροντίδας ως συνεισφορά στο πεδίο της ηθικής για τα ζώα.

Η ηθική της φροντίδας αναγνωρίζει ότι κάθε ζώο είναι ένα ξεχωριστό άτομο που έχει, δική του ζωή, προσωπικότητα, συναισθήματα, επιθυμίες και σκοπούς. Συνεπώς, σύμφωνα με την ηθική της φροντίδας, τα ζώα είναι ηθικά υποκείμενα και γι' αυτόν τον λόγο οι άνθρωποι οφείλουν να αναγνωρίζουν και να τηρούν ηθικές υποχρεώσεις προς αυτά.¹⁷³ Οι αξίες που διέπουν τη θεωρία της Gilligan, η προσοχή, η υπευθυνότητα, η συμπόνια, η ικανοποίηση των αναγκών των άλλων, είναι οι ίδιες που εκφράζουν επίσης την ηθική της φροντίδας προς τα ζώα. Ωστόσο η αντιμετώπιση του κάθε ζώου και του κάθε είδους, είναι διαφορετική, γιατί η ηθική της φροντίδας λαμβάνει υπόψη την ποικιλομορφία των ειδών.

Ο άνθρωπος μπορεί να επικοινωνήσει με τα ζώα και να αντιληφθεί τις επιθυμίες και τα συναισθήματά τους με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, όπως αξιοποιώντας τις γνώσεις που έχει σχετικά με τις συνήθειες και την κουλτούρα του κάθε είδους, ακούγοντας τον τόνο της φωνής, παρατηρώντας τη γλώσσα του σώματος και τις κινήσεις των ματιών.¹⁷⁴ Όπως συμβαίνει και στην επικοινωνία με τους ανθρώπους, υπάρχει κίνδυνος παρερμηνείας και λανθασμένης κατανόησης της επικοινωνίας με τα ζώα, γεγονός που μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την προβολή ανθρώπινων αναγκών σε αυτά. Προκειμένου να αποφευχθεί ή να ελαχιστοποιηθεί αυτός ο κίνδυνος, οι θεωρητικοί της φροντίδας υποστηρίζουν την ανάπτυξη βελτιωμένων πρακτικών προσοχής, αντιλαμβανόμενες την προσοχή ως ένα είδος πειθαρχίας που

¹⁶⁸ Στο ίδιο, 74.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, 65.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, 74.

¹⁷¹ Στο ίδιο, 68-69.

¹⁷² Donovan and Adams ed. *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, 9.

¹⁷³ Josephine Donovan, *Animals, Mind, Matter* (East Lansing: Michigan State University Press, 2022), 55.

¹⁷⁴ Josephine Donovan, "Caring to Dialogue: Feminism and the Treatment of Animals," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, 363.

χαρακτηρίζεται από ειλικρινή διάθεση για κατανόηση, δεκτικότητα, ενσυναίσθηση, ευαισθησία και φαντασία.¹⁷⁵

Η Lori Gruen πρότεινε ως μια προσέγγιση για την κατανόηση και την αντιμετώπιση των αναγκών και των συναισθημάτων των άλλων, μια διαδικασία ηθικής αντίληψης, η οποία συνυφαίνει το συναίσθημα και τη γνώση. Η διαδικασία αυτή έχει ονομαστεί «εμπλεκόμενη ενσυναίσθηση» (entangled empathy). Η εμπλεκόμενη ενσυναίσθηση δεν είναι απλώς ένα απομονωμένο προσωπικό συναίσθημα, αλλά πρόκειται περισσότερο για μια σύνθετη αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμων.¹⁷⁶

Με δεδομένο ότι ηθική της φροντίδας είναι μη δεοντοκρατική ηθική που χαρακτηρίζεται από ευελιξία στη λήψη ηθικών αποφάσεων, αλλά και καθώς έχει επικριθεί για ηθικό σχετικισμό, οι Donovan και Adams διατύπωσαν ένα σύνολο θεμελιωδών αρχών που διέπουν την ηθική της φροντίδας:¹⁷⁷

- i. Είναι λάθος να βλάπτουμε ζώα εκτός αν υπερισχύει το όφελος που θα προκύψει για τα ίδια.
- ii. Είναι λάθος να σκοτώνουμε ζώα εκτός αν πρόκειται για άμεση αυτοάμυνα ή για την υπεράσπιση προσώπων για τα οποία είμαστε υπεύθυνοι.
- iii. Οι άνθρωποι έχουν ηθική υποχρέωση να φροντίζουν, σύμφωνα με τις δυνατότητές τους, τα ζώα που δεν είναι σε θέση να φροντίσουν επαρκώς τον εαυτό τους, λαμβάνοντας υπόψη, τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους, στον βαθμό που μπορούν να τις διαπιστώσουν.
- iv. Οι άνθρωποι έχουν ηθική υποχρέωση να εναντιώνονται στην κακοποίηση των ζώων και να καταγγέλλουν όσους συμβάλλουν σε αυτήν.

Ο Brian Luke υποστήριξε ότι η φροντίδα για τα ζώα δεν είναι ένα ιδιαίτερο και ασυνήθιστο χάρισμα, αλλά αντιπροσωπεύει την πραγματική ανθρώπινη φύση.¹⁷⁸ Η αγάπη, η φιλία, η αλληλεγγύη και το πόσο ισχυρός μπορεί να είναι ο δεσμός ανθρώπου-ζώου είναι στοιχεία που γνωρίζουν όσοι ζουν με ζώα συντροφιάς. Το να φροντίζει κανείς ζώα συντροφιάς, συνήθως γάτες και σκύλους, είναι η πιο συχνή έκφραση του ανθρώπινου ενδιαφέροντος και της αγάπης για τα ζώα. Σε αυτές τις σχέσεις, μπορεί επίσης να παρατηρήσει κανείς ότι η φροντίδα είναι αμοιβαία.

Ωστόσο η ουσιαστική φροντίδα είναι κάτι εντελώς ξένο προς τα λεγόμενα «παραγωγικά» ζώα. Αυτά τα ζώα αντιμετωπίζονται ως πράγματα και ως μηχανές γιατί εκτρέφονται με μόνο σκοπό την παραγωγή και την κερδοφορία. Επίσης οι εκμεταλλευτές τους φροντίζουν να κρατούν αθέατα τα ζώα και πολύ περισσότερο, να κρατούν αθέατη τη βαναυσότητα της διαβίωσης στις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις και της σφαγής. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ζώα που χρησιμοποιούνται στα εργαστήρια πειραματισμού. «Αν δεν μπορούμε να τα δούμε ή να τα ακούσουμε, δεν μπορούμε να τα συμπονέσουμε».¹⁷⁹ Στην προσπάθεια συγκάλυψης της βαναυσότητας, οι βιομηχανίες εκμετάλλευσης χρησιμοποιούν συνήθως ευφημισμούς και παραπλανητικούς όρους. Για παράδειγμα ονομάζουν το σφαγείο «εργοστάσιο κρέατος» ή αποκαλούν «ευθανασία» τη θανάτωση ζώου με πρωκτική ηλεκτροπληξία προκειμένου να πάρουν τη γούνα του.¹⁸⁰ Επιπρόσθετα, οι γενικοί όροι όπως «κρέας», «ζωικό κεφάλαιο», «ζώα εργαστηρίου», αποσκοπούν επίσης στη συγκάλυψη της

¹⁷⁵ Στο ίδιο, 364.

¹⁷⁶ Lori Gruen, “Expressing Entangled Empathy: A Reply,” *Hypatia*, 32, no. 2 (Spring 2017): 452-53.

¹⁷⁷ Donovan and Adams ed. *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, 4.

¹⁷⁸ Brian Luke, “Justice, Caring, and Animal Liberation,” in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, 134.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, 142.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 141.

ατομικότητας του ζώου γιατί χαρακτηρίζουν τη μάζα, στρέφοντας την προσοχή μακριά από το μεμονωμένο ζώο που υποφέρει.¹⁸¹

Όμως τα ζώα που αδικεί, εκμεταλλεύεται, καταπιέζει και δολοφονεί ο άνθρωπος, έχουν τη δυνατότητα να αναγνωρίζουν τι είναι καλό και τι κακό για αυτά, έχουν συνείδηση της κατάστασής τους, νιώθουν την αδικία, εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους και αντιστέκονται με διάφορους τρόπους: κραυγάζουν, φτερουγίζουν, στριφογυρίζουν, δαγκώνουν και προσπαθούν να δραπετεύσουν. Έχουν καταγραφεί αμέτρητα παραδείγματα αντίστασης των ζώων, όπως μαϊμούδων που δραπετεύσαν από εργαστηριακά κλουβιά, γουρουνιών που αντιστέκονται να προχωρήσουν στον διάδρομο προς το σφαγείο, επιθέσεις ελεφάντων ενάντια σε αυτούς που σκότωσαν την οικογένειά τους, πάλη των αγελάδων όταν τους κλέβουν τα μικρά.¹⁸² Ο Aylon A. Cohen διαπίστωσε ότι τα περιστατικά εξέγερσης αποκαλύπτουν ότι τα ζώα είναι φορείς αντίστασης και αυτή η στάση τα μετατρέπει σε πολιτικά υποκείμενα.¹⁸³

(...) κάθε σωματική επίδειξη ανταρσίας και άρνησης πρέπει να διαβαστεί και να ερμηνευτεί ως μια στιγμή ομιλίας, σαν τα μη ανθρώπινα ζώα να λένε κάτι για τη θέση και τη διάταξη των σωμάτων τους στα σφαγεία, στους ζωολογικούς κήπους και στα τσίρκο.¹⁸⁴

Η Donovan τοποθέτησε την ηθική της φροντίδας σε ένα πολιτικό πλαίσιο, ενσωματώνοντας σε αυτήν τη μαρξιστική θεωρία της σκοπιάς,¹⁸⁵ παραλληλίζοντας τη μεταχείριση των ζώων με την καταπίεση του προλεταριάτου. Τα σώματα των ζώων κατά τη διαδικασία της βιομηχανικής εκμετάλλευσης μετατρέπονται κυριολεκτικά σε άψυχα αντικείμενα και εμπορεύματα.¹⁸⁶ Οι πράξεις αντίστασης στην καταπίεση αποκαλύπτουν ότι τα ζώα, όπως και το προλεταριάτο, εκδηλώνουν μια κριτική συνείδηση και εναντίωση στους καταπιεστές τους. Η καταπιεσμένη υποκειμενική εμπειρία των ζώων μπορεί να προσφέρει γνώσεις σχετικά με τα δεινά που υφίστανται.¹⁸⁷ Ωστόσο τα ζώα δεν είναι σε θέση να οργανώσουν εξέγερση. Επομένως, είναι ευθύνη των ανθρώπων που τα υπερασπίζονται να αρθρώσουν την άποψη των ζώων για λογαριασμό τους. Οι πρακτικές της φροντίδας σε αυτή την περίπτωση μπορούν να αξιοποιηθούν για να ακουστεί η καταπιεσμένη φωνή των ζώων.¹⁸⁸

Τα ζώα μιλούν για τον τρόπο που θέλουν να τους φερόμαστε. Η ηθική της φροντίδας προτρέπει σε μια αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο τα κατανοούμε και ασχολούμαστε μαζί τους, καλώντας σε διάλογο μεταξύ των ειδών. Ο διάλογος ανθρώπου-ζώου, υπό αυτήν την προοπτική, είναι διάλογος υποκειμένου με υποκείμενο. Η προσοχή, στρέφεται στα ζώα που δηλώνουν ότι δεν επιθυμούν την βίαιη και εκμεταλλευτική μεταχείρισή τους. «Δεν πρέπει να σκοτώνουμε, να τρώμε, να βασανίζουμε και να εκμεταλλευόμαστε τα ζώα, επειδή αυτά δεν θέλουν να τους φέρονται έτσι και αυτό το ξέρουμε».¹⁸⁹

¹⁸¹ Donovan, *Animals, Mind, Matter*, xiv.

¹⁸² Στο ίδιο, 55.

¹⁸³ Aylon A. Cohen, *Υποστηρίζουμε τα Ζώα που Σκοτώνουν τους Καταπιεστές τους. Η Πολιτική των Εξεγερμένων Ζώων*, μτφρ. Γιώργος Καφφέζας (Αθήνα: Κυνανυγή, 2019), 7.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, 26.

¹⁸⁵ Η θεωρία της σκοπιάς διατυπώθηκε κυρίως από τον Georg Lukács στο έργο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* (*Geschichte und Klassenbewusstsein*) (1923), στο οποίο υποστήριξε ότι το προλεταριάτο εμφανίζει μια ιδιαίτερη και προνομιούχα επιστημολογία λόγω της εμπορευματοποίησης ή επαναπροσδιορισμού του στην καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία. Το να αντιμετωπίζεται ένα υποκείμενο ως αντικείμενο, υποστήριξε ο Lukács, προκαλεί αναγκαστικά μια κριτική συνείδηση που γεννιέται από την ειρωνική γνώση του υποκειμένου ότι δεν είναι πράγμα. Στην καπιταλιστική παραγωγή σε γραμμή συναρμολόγησης, σημείωσε ο Lukács, ο εργάτης «μετατρέπεται σε εμπόρευμα και υποβιβάζεται σε μια απλή ποσότητα». Donovan, *Animals, Mind, Matter*, 2.

¹⁸⁶ Donovan, "Caring to Dialogue: Feminism and the Treatment of Animals," 361.

¹⁸⁷ Donovan, *Animals, Mind, Matter*, 2.

¹⁸⁸ Donovan, "Caring to Dialogue: Feminism and the Treatment of Animals," 362.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, 361.

Ο βιγκανισμός ως ηθικό ιδεώδες και ως αντίσταση στην πατριαρχική εκμετάλλευση

Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρθηκε η θεμελιώδης ιδέα του οικοφεμινισμού που συνδέει την κυριαρχία επί των γυναικών με την κυριαρχία επί της φύσης. Εξετάστηκε η οικοφεμινιστική κριτική και εναντίωση στους δυϊσμούς που κατατάσσουν τη γυναίκα και το ζώο στην κατηγορία του υποτιμημένου «άλλου» και ο τρόπος που ο οικοφεμινισμός αναγνωρίζει την αξία του κάθε όντος, βλέποντας τη ζωή στη φύση ως ένα πλέγμα σχέσεων, απαλλαγμένο από ιεραρχία. Η οικοφεμινιστική θεωρία, εκφράζει μια πραγματικά απελευθερωτική σκέψη, εναρμονισμένη με την ιδέα του αντιειδισμού της κοινότητας που διατύπωσε ο Filippi.

Θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς, βάσει των διατυπωμένων αναλύσεων του οικοφεμινισμού, ότι στον οικοφεμινισμό είναι δεδομένη η απόρριψη του ειδισμού και η συνεπακόλουθη υποστήριξη της πρακτικής του βιγκανισμού. Ωστόσο αρκετές φεμινίστριες διστάζουν να υποστηρίξουν τη χορτοφαγία, βλέποντάς την ως έναν ακόμα περιορισμό για τις γυναίκες που πολύ συχνά υποβάλλονται σε διατροφικούς περιορισμούς, λόγω της πίεσης να ακολουθήσουν τα πρότυπα ομορφιάς τα οποία εξιδανικεύουν τη λεπτή σιλουέτα.¹⁹⁰ Αρκετοί θεωρητικοί του οικοφεμινισμού διατυπώνουν επίσης την άποψη ότι δεν μπορεί να υποστηριχθεί ο βιγκανισμός ως «καθολικός κανόνας» που να απαγορεύει την κρεοφαγία υπό όλες τις περιστάσεις. Αντιθέτως, υποστηρίζεται μια ευέλικτη ηθική χορτοφαγία που λαμβάνει υπόψη τους διαφορετικούς πολιτισμούς και τόπους. Ο Deane Curtin υπενθύμισε ότι υπάρχουν αυτόχθονες λαοί οι οποίοι, λόγω των κλιματολογικών συνθηκών, δεν μπορούν να υιοθετήσουν μια φυτοφαγική διατροφή και συνεπώς η διαβίωσή τους εξαρτάται από το ψάρεμα και το κυνήγι και συμπλήρωσε ότι «αν υπάρχει κάποιο πλαίσιο, από την άλλη πλευρά, στο οποίο η ηθική χορτοφαγία είναι απολύτως πειστική ως έκφραση μιας ηθικής της φροντίδας, αυτό είναι για τα οικονομικά εύπορα άτομα σε τεχνολογικά προηγμένες χώρες».¹⁹¹

Απαντώντας σε αυτούς τους συλλογισμούς η Marti Kheel, αναγνώρισε ότι είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη το πολιτισμικό πλαίσιο, ενώ εξετάζεται κριτικά η πρακτική της κρεοφαγίας επισημαίνοντας ωστόσο, ότι η χορτοφαγία θα πρέπει να θεωρείται πρόσκληση και όχι απαίτηση. Η χορτοφαγία συνιστά ένα «ηθικό ιδεώδες» που δεν επιβάλλεται, καθώς πρόκειται για επιλογή.¹⁹² Σύμφωνα με την Kheel, η κατανόηση της σύνδεσης μεταξύ της καταπίεσης των γυναικών και της εκμετάλλευσης των ζώων μπορεί να κάνει κάποιον να αναλογιστεί τα δεινά των ζώων. Ωστόσο η μετάβαση στην ηθική χορτοφαγία, προϋποθέτει ενσυναίσθηση.¹⁹³

Στην οικοφεμινιστική σκέψη επικρατεί η πεποίθηση ότι δεν αρκούν τα λογικά επιχειρήματα ώστε να πειστεί κάποιος να αλλάξει τρόπο ζωής και να επιλέξει τον βιγκανισμό. Οι οικοφεμινίστριες αλώςτε, ασκούν κριτική στη δυτική φιλοσοφική παράδοση, η οποία έχει υπερεκτιμήσει τη σημασία των ορθολογικών επιχειρημάτων στη λήψη ηθικών αποφάσεων, επισκιάζοντας έτσι τη σημασία του συναισθήματος.¹⁹⁴ Η Lori Gruen θύμισε ότι η διχοτόμηση λογικής-συναισθήματος αντιπροσωπεύει έναν αξιακό δυϊσμό, όπου η λογική θεωρείται πιο σημαντική από το συναίσθημα.¹⁹⁵ Η οικοφεμινιστική ηθική αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της εμπειρίας και του συναισθήματος στη λήψη ηθικών αποφάσεων. Άλλωστε, το να ασχολείται

¹⁹⁰ Lori Gruen, "Empathy and Vegetarian Commitments," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, 333.

¹⁹¹ Curtin, "Toward an Ecological Ethic of Care," 98.

¹⁹² Kheel, "Τσακίζοντας την Πατριαρχία με ένα Πιρούνι," 152.

¹⁹³ Στο ίδιο, 151.

¹⁹⁴ Kheel, "The Liberation of Nature: A Circular Affair," 45-46.

¹⁹⁵ Gruen, "Empathy and Vegetarian Commitments, 335.

κανείς με ζητήματα ηθικής, ήδη σημαίνει ότι νοιάζεται¹⁹⁶ και εφόσον νοιάζεται μπορεί να αναλογιστεί τις συνέπειες των ηθικών του επιλογών. Όπως υποστήριξε η Keel, όταν είμαστε αποστασιοποιημένοι από τις άμεσες επιπτώσεις των ηθικών μας αποφάσεων, το συναίσθημα μπορεί εύκολα να διαχωριστεί από τη λογική.¹⁹⁷ Το ακόλουθο παράδειγμα, που παρέθεσε η Keel, διασαφηνίζει αυτή την ιδέα: αν θεωρούμε ηθικά αποδεκτό να καταναλώνουμε ζώα, θα πρέπει να επισκεφθούμε ένα σφαγείο ώστε να αξιολογήσουμε τα συναισθήματά μας για το θέμα αυτό. Μπορούμε να αντέξουμε να γίνουμε αυτόπτες μάρτυρες της σφαγής; Επιθυμούμε να συμμετάσχουμε σε αυτήν; Η φυσική μας παρουσία στο σφαγείο πιθανόν να μας ωθήσει σε μια επανεκτίμηση της στάσης μας. Κατά συνέπεια, αν διαπιστώσουμε ότι δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε ή να συμμετάσχουμε στη σφαγή των ζώων που καταναλώνουμε, θα πρέπει να αναρωτηθούμε για την ηθικότητα της ανάθεσης αυτής της πράξης σε άλλους.¹⁹⁸

Όταν αρχίζουμε να αναγνωρίζουμε τα μη ανθρώπινα ζώα ως άξια της ηθικής μας προσοχής επειδή είναι ζώα με τα οποία μπορούμε να συμπάσχουμε, δεν μπορούν πλέον να θεωρούνται απλώς ως τροφή. Είναι πλάσματα με τα οποία μοιραζόμαστε έναν τρόπο ύπαρξης στον κόσμο.¹⁹⁹

Ο βιγκανισμός είναι μια προσωπική επιλογή που «απορρέει από την προσωπική αίσθηση ηθικής ευθύνης»,²⁰⁰ ωστόσο αποτελεί και μια μορφή ατομικής δράσης που δηλώνει την αναγνώριση των συνεπειών των καθημερινών μας επιλογών. Η άρνηση της κατανάλωσης προϊόντων που παράχθηκαν από τον πόνο των ζώων είναι μορφή εναντίωσης στο πατριαρχικό σύστημα που αντιμετωπίζει τα ζώα ως αντικείμενα εκμετάλλευσης και κερδοφορίας.²⁰¹

---

¹⁹⁶ Keel, “The Liberation of Nature: A Circular Affair,” 48.

¹⁹⁷ Στο ίδιο.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, 49.

¹⁹⁹ Gruen, “Empathy and Vegetarian Commitments, 339.

²⁰⁰ Στο ίδιο.

²⁰¹ Gruen, “Dismantling Oppression: An Analysis of the Connection Between Women and Animals,” 82.

Συμπεράσματα

Στην αρχαιότητα, φιλόσοφοι όπως ο Πλούταρχος και ο Πορφύριος, υπερασπίστηκαν την ηθική χορτοφαγία και τόνισαν τη σημασία της αναγνώρισης των ζώων ως αισθανόμενων όντων που αξίζουν σεβασμό. Το κριτήριο της αισθητικότητας λειτούργησε ως θεμελιώδης αρχή για το σύγχρονο κίνημα υπεράσπισης των ζώων καθώς για και την ανάπτυξη του βιγκανισμού. Επιπλέον, στη σκέψη του Εμπεδοκλή εντοπίζεται η θεώρηση του κόσμου ως οργανική ολότητα, μια έννοια που μοιάζει να έχει εμπνεύσει τον οικοφεμινισμό καθώς αρκετά οικοφεμινιστικά κείμενα εκφράζουν μια μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση που απορρίπτει την ιεραρχική κατάταξη των όντων και αναγνωρίζει τα έμβια όντα ως ισότιμα υποκείμενα.

Η πολιτικοποιημένη εκδοχή του βιγκανισμού, βασίζεται στην απόρριψη του ειδισμού ως ιδεολογίας που ευθύνεται για τη λογική της ιεραρχίας και την κυριαρχία του «ανώτερου» επί του «κατώτερου» του «ισχυρού» επί του «αδύναμου», η οποία συνδέεται άρρηκτα με όλες τις μορφές προκατάληψης και ανισότητας, μια ιδέα που βρίσκεται στο επίκεντρο της οικοφεμινιστικής φιλοσοφίας. Αρκετές οικοφεμινίστριες έχουν δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση μεταξύ της πατριαρχικής εκμετάλλευσης των γυναικών και της καταπίεσης των ζώων. Γι' αυτές, ο βιγκανισμός είναι μια έκφραση αντίστασης στην πατριαρχία.

Ωστόσο, οι οικοφεμινίστριες αναγνωρίζουν ότι ο βιγκανισμός είναι μια προσωπική ηθική επιλογή που προϋποθέτει την αναγνώριση των επιπτώσεων των καθημερινών μας πρακτικών στις ζωές των ζώων. Τονίζουν τον ρόλο του συναισθήματος σε αυτήν την επιλογή και ιδιαίτερα της ενσυναίσθησης. Το συναίσθημα συμβάλει στην επανασύνδεση με τα ζώα, στην αναγνώριση ότι πρόκειται για άτομα με προσωπικότητες, ανάγκες και επιθυμίες που έχουν τους δικούς τους λόγους ύπαρξης. Συμβάλλει στο να αναγνωριστούν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά των ζώων, τα οποία αποκρύπτει η πρακτική της βιομηχανικής εκμετάλλευσής τους με την συγκάλυψη της ατομικότητας του κάθε ζώου και τη μετατροπή σε άψυχο πράγμα.

Η ηθική της φροντίδας όπως αναπτύχθηκε από τις οικοφεμινίστριες θεωρητικούς, μπορεί επίσης να λάβει πολιτικό χαρακτήρα. Οι αξίες της φροντίδας –προσοχή, υπευθυνότητα, φροντίδα, συμπόνια, ικανοποίηση των αναγκών των άλλων– αξιοποιούνται για να τονίσουν τις ηθικές μας υποχρεώσεις απέναντι στα ζώα, αλλά αποτελούν επίσης εφόδιο που συμβάλλει στο να ακούσουμε, να αντιληφθούμε και να αναγνωρίσουμε αυτό που είναι καλό για τα ίδια τα ζώα. Η ευρεία διατύπωση της ηθικής της φροντίδας, επιτρέπει την έκφρασή της με ποικίλους τρόπους, υπό την προϋπόθεση ότι ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες κάθε ζώου. Επομένως, η φροντίδα μπορεί να εκφραστεί ως διάσωση και περίθαλψη άρρωστου ζώου, αλλά και ως κάθε πρακτική που αντιτίθεται στη βιομηχανία εκμετάλλευσης των ζώων, όπως η ηθική χορτοφαγία και ο ακτιβισμός.

Ο ακτιβισμός που είναι συνυφασμένος τόσο με τον οικοφεμινισμό όσο και με τον βιγκανισμό, έχει αναγνωριστεί ως θεμελιώδες στοιχείο αυτών των κινήματων. Στην περίπτωση του οικοφεμινισμού, ειδικότερα, ο περιβαλλοντικός ακτιβισμός έχει αποτελέσει κινητήριο δύναμη, αναδεικνύοντας τη δυνατότητα του ακτιβισμού βάσης να επηρεάσει την αλλαγή πολιτικής και να συμβάλει στην επίλυση περιβαλλοντικών ζητημάτων μέσω της εφαρμογής βιώσιμων λύσεων. Επιπλέον, έχει τονιστεί η σημασία της γνώσης των αυτοχθόνων στο πλαίσιο της διατήρησης των οικοσυστημάτων. Αντίστοιχα, ο ακτιβισμός για την απελευθέρωση των ζώων, ο οποίος εκτείνεται πέρα από το πεδίο της άμεσης παροχής φροντίδας, στοχεύει στη διάδοση της αντίληψης ότι τα ζώα δικαιούνται ηθική εκτίμηση. Αποτελεί επίσης μια προσπάθεια να γίνουν γνωστές οι απόψεις και οι επιθυμίες των ίδιων των ζώων. Είναι η έκφραση της αλληλεγγύης προς τα ζώα που καταπιέζονται και η μετάδοση των καταπιεσμένων φωνών των ζώων που δεν είναι σε θέση να διεκδικήσουν την ελευθερία τους.

Βιβλιογραφία

- American Dietetic Association. "Position of the American Dietetic Association: Vegetarian Diets." *Journal of the American Dietetic Association* 109, no. 7 (2009): 1266-1282. <https://doi.org/10.1016/j.jada.2009.05.027>.
- Adams, Carol J. "Ecofeminism and the Eating of Animals." *Hypatia* 6, no. 1 (1991): 125–45. <http://www.jstor.org/stable/3810037>.
- Adams, Carol J, ed. *Ecofeminism and the Sacred*. New York: Continuum, 1993.
- Adams, Carol J. *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*. New York: Continuum, 2010.
- Adams, Carol J. "The War on Compassion." In *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, edited by Carol J. Adams & Josephine Donovan, 21-36. New York: Columbia University Press, 2007.
- Bahaffou, Myriam and Julie Gorecki. "Introduction to the New French Edition." In D'Eaubonne, Françoise. *Feminism or Death*. Translated by Ruth Hottell. Brooklyn, NY, London: Verso, 2022. EPUB.
- Buettinger, Craig. "Women and Antivivisection in Late Nineteenth-Century America." *Journal of Social History* 30, no. 4 (Summer, 1997): 857-872.
- Butler, Judith. *Gender Trouble, Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge 1999.
- Best, Steven. *Επανάσταση για τον 21ο Αιώνα*. Μεταφρασμένο από Κώστα Αλεξίου. Αθήνα: Κυανανγή, 2024.
- Biehl, Janet. "Επανεξετάζοντας την Οικοφεμινιστική Πολιτική." *Κοινωνία και Φύση* 2, no. 4 (Μάιος 1993): 57-73.
- Cohen, Aylon A. *Υποστηρίζουμε τα Ζώα που Σκοτώνουν τους Καταπιεστές τους. Η Πολιτική των Εξεγερμένων Ζώων*. Μεταφρασμένο από Γιώργο Καφφέζα. Αθήνα: Κυανανγή, 2017.
- Cole, Matthew. "The Formation of Veganism as an Ethical Practice." In *The Rise of Critical Animal Studies: From the Margins to the Centre*, edited by Nik Taylor and Richard Twine, 203-24. London and New York: Routledge, 2014.
- Cooke, Steve. "Bearing Witness, Animal Rights and the Slaughterhouse Vigil." *European Journal of Political Theory* 0 no.0. (2023). <https://doi.org/10.1177/14748851231220552>.
- Cronin, J. Keri and Lisa A. Kramer. "Challenging the Iconography of Oppression in Marketing: Confronting Speciesism Through Art and Visual Culture." *Journal of Animal Ethics* 8, no. 1 (2018): 80–92. <https://doi.org/10.5406/janimalethics.8.1.0080>.
- Curtin, Deane. "Toward an Ecological Ethic of Care." In *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, edited by Carol J. Adams and Josephine Donovan, 87-104. New York: Columbia University Press, 2007.
- D'Eaubonne, Françoise. *Feminism or Death*. Translated by Ruth Hottell. Brooklyn, NY, London: Verso, 2022. EPUB.
- D'Eaubonne, Françoise. *Écologie/Féminisme. Révolution ou Mutation?* Paris: ATP, 1978.
- D'Eaubonne, Françoise. "Feminism-Ecology: "Revolution or Mutation?" *Ethics and the Environment* 4 no. 2 (Autumn, 1999): 175-77.
- Deckers J. "Might a Vegan Diet Be Healthy, or Even Healthier?" *Animal (De)liberation: Should the Consumption of Animal Products Be Banned?* London: Ubiquity Press; 2016. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK396513/>.

- Donovan, Josephine. *Animals, Mind, Matter*. East Lansing: Michigan State University Press, 2022.
- Donovan, Josephine. "Reply to Noddings." *Signs* 16, no. 2 (1991): 423–25. <http://www.jstor.org/stable/3174526>.
- Donovan, Josephine. "Animal Rights and Feminist Theory." In *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, edited by Carol J. Adams and Josephine Donovan, 58-86. New York: Columbia University Press, 2007.
- Donovan, Josephine. "Caring to Dialogue: Feminism and the Treatment of Animals." In *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, edited by Carol J. Adams and Josephine Donovan, 360-69. New York: Columbia University Press, 2007.
- Donovan Josephine and Carol J. Adams ed., *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*. New York: Columbia University Press, 2007.
- Έμπεδοκλής. *Καθαρμοί, Περί φύσεως*. Μεταφρασμένο από Γιάννη Τζαβάρα. Αθήνα: Δωδώνη, 1988.
- Fetissenko, Maxim. "Beyond Morality: Developing a New Rhetorical Strategy for the Animal Rights Movement." *Journal of Animal Ethics* 1, no. 2 (2011): 150–75. <https://doi.org/10.5406/janimaethics.1.2.0150>.
- Fegitz, Ella and Daniela Pirani. "The Sexual Politics of Veggies: Beyoncé's 'Commodity Veg*ism.'" *Feminist Media Studies* 18 (2) (2018): 294–308. <https://doi.org/10.1080/14680777.2017.1358200>.
- Filippi, Massimo. *Ζητήματα Είδους*. Μεταφρασμένο από Παναγιώτη Τσιαμούρα. Τρίκαλα: Επέκεινα, 2024.
- Francione, Gary. *Ζώα - Ιδιοκτησία ή Πρόσωπα*; Μεταφρασμένο από Κώστα Αλεξίου. Αθήνα: Κυανανγή, 2022.
- Gaard, Greta. "Για έναν Κουίρ Οικοφεμινισμό." Στο *Οικοφεμινισμός*, επιμέλεια Σταύρος Καραγεωργάκης, 161-206. Αθήνα: Ευτοπία, 2022.
- Gaard, Greta. "Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism," *Feminist Formations* 23, no.2 (Summer 2011): 26-53.
- Gaard, Greta. "Living Interconnections with Animals and Nature." In *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, edited by Greta Gaard, 1-12. Philadelphia: Temple University Press, 1993.
- Gaard, Greta και Lori Gruen. "Οικοφεμινισμός. Για την Παγκόσμια Δικαιοσύνη και την Υγεία του Πλανήτη." Στο *Οικοφεμινισμός*, επιμέλεια Σταύρος Καραγεωργάκης, 53-103. Αθήνα: Ευτοπία, 2022.
- Gaarder, Emily. "Where the Boys Aren't: The Predominance of Women in Animal Rights Activism." *Feminist Formations* 23, no. 2 (2011): 54–76. <http://www.jstor.org/stable/41301656>.
- Giacomini, Terran. "Οικοφεμινισμός και Συστημική Αλλαγή. Γυναίκες στην Πρώτη Γραμμή του Αγώνα Ενάντια στον Ορυκτό Καπιταλισμό και την Ηλιακή Κοινοκτημοσύνη." Στο *Οικοφεμινισμός*, επιμέλεια Σταύρος Καραγεωργάκης, 243-264. Αθήνα: Ευτοπία, 2022.
- Gilligan, Carol. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, 38th print. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003 (1983).
- Goldblum, Caroline. "Françoise d'Eaubonne, à l' Origine de la Pensée Écoféministe." *L'Homme & la Société*, 203-204, no. 1-2 (2017): 189-202. <https://doi.org/10.3917/lhs.203.0189>.

- Gruen, Lori. "Dismantling Oppression: An Analysis of the Connection Between Women and Animals," in *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, edited by Greta Gaard, 65-90.
- Gruen, Lori. "Expressing Entangled Empathy: A Reply," *Hypatia*, 32, no. 2 (spring 2017): 452-462.
- Gruen, Lori. "Empathy and Vegetarian Commitments." In *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, edited by Carol J. Adams and Josephine Donovan, 333-43. New York: Columbia University Press, 2007.
- Heller, Chaia. "Προς ένα Ριζοσπαστικό Οικοφεμινισμό." *Κοινωνία και Φύση* 2, no. 4 (Μάιος 1993): 75-98.
- Horta, Oscar. *Τι Είναι Σπισισμός; Μεταφρασμένο από Γιώργο Καφφέζα*. Αθήνα: Κυανανυγή, 2019.
- Irni, Kuura. "Revisiting Ecofeminist Genealogies: Towards Intersectional and Trans-Inclusive Ecofeminism." In *Feminist Animal and Multispecies Studies: Critical Perspectives on Food and Eating*, edited by Kadri Aavik, Kuura Irni and Milla-Maria Joki, 207-47. Leiden and Boston: Brill, 2024.
- Καραγεωργάκης, Σταύρος. *Ζώα στα Πλοκάμια της Ανθρώπινης Ηθικής*. Αθήνα: Ευτοπία, 2019.
- Καραμπάτος, Ηρακλής. *Η Οπτικοποίηση του Πόνου. Το Μαρτύριο των Ζώων ως Διάσταση του Ορατού*. Αθήνα: Κυανανυγή, 2022.
- Kheel, Marti. "Τσακίζοντας την Πατριαρχία με ένα Πιρούνι." Στο *Οικοφεμινισμός*, επιμέλεια Σταύρος Καραγεωργάκης, 135-60. Αθήνα: Ευτοπία, 2022.
- Kheel, Marti. "The Liberation of Nature: A Circular Affair." In *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, edited by Carol J. Adams & Josephine Donovan, 39-57. New York: Columbia University Press, 2007.
- Kheel, Marti. "Finding a Niche for Animals within the Greens." *Feminists for Animal Rights*, winter-spring 1990, <http://www.farinc.org/FAR%20Newsletter%20Vol%205%20No%201-2%20Winter-Spring%201990-1.html>.
- Kinoti, Kyende. "The Green Belt Movement: Women, Land, and Development," *Global Africana Review* 6, (Spring 2022): 38-50.
- Kleczkowska, Katarzyna. *Αυτοί που δεν Μπορούν να Μιλήσουν. Τα Ζώα ως Άλλοι στην Αρχαία Ελληνική Σκέψη*. Μεταφρασμένο από Γιώργο Καφφέζα. Αθήνα: Κυανανυγή, 2017.
- Λαμπρέλλης, Δημήτρης Ν. *Η Ανακλαστική Διαλεκτική Ανθρώπου και Ζώου/Φύσης. Από τον Έμπεδοκλή στον Nietzsche*. Αθήνα: Παπαζήση, 2023.
- Λυδάκη, Άννα, επιμ. *Ο Άνθρωπος και τα Άλλα Ζώα*. Αθήνα: Παπαζήση, 2019.
- Luke, Brian. "Justice, Caring, and Animal Liberation." In *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, edited by Carol J. Adams & Josephine Donovan, 125-152. New York: Columbia University Press, 2007.
- Merchant, Carolyn. "Ο Θάνατος της Φύσης." Στο *Οικοφεμινισμός*, επιμέλεια Σταύρος Καραγεωργάκης, 21-51. Αθήνα: Ευτοπία, 2022.
- Merchant, Carolyn. "Foreword" In *D'Eaubonne, Françoise. Feminism or Death. Translated by Ruth Hottell*. Brooklyn, NY, London: Verso, 2022. EPUB.
- Mickey, Sam, ed. *Women and Nature? Beyond Dualism in Gender, Body, and Environment*. London: Routledge, 2017.
- Mies, Maria and Vandana Shiva. *Ecofeminism*. London & New York: Zed Books, 2014.
- Newman, Rich. "Making Environmental Politics: Women and Love Canal Activism." *Women's Studies Quarterly* 29, no. 1/2 (2001): 65-84. <http://www.jstor.org/stable/40004609>.
- Nussbaum, Martha. *Δικαιοσύνη για τα Ζώα. Η Συλλογική μας Ευθύνη*. Μεταφρασμένο από Αθανάσιο Αναγνωστόπουλο και Νεφέλη Κατσαφούρου. Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023.

- Patterson, Charles. *Αιώνια Τρεμπλίνκα. Η Συμπεριφορά μας Απέναντι στα Ζώα και το Ολοκαύτωμα*. Μεταφρασμένο από Κώστα Αλεξίου. Αθήνα: Κυανανυγή, 2021.
- Pedersen, Helena and Vasile Stanescu. "Conclusion: Future Directions for Critical Animal Studies." In *The Rise of Critical Animal Studies: From the Margins to the Centre*, edited by Nik Taylor and Richard Twine, 262-76. London and New York: Routledge, 2014.
- Plumwood, Val. "Φεμινισμός και Οικοφεμινισμός: Πέρα από τους Δυϊσμούς." *Κοινωνία και Φύση* 2, no. 4 (Μάιος 1993): 42-56.
- Plumwood, Val. *Feminism and the Mastery of Nature*. New York: Routledge, 1993.
- Πορφύριος ο Τύριος. *Περί Αποχής Εμψύχων*. Μεταφρασμένο από Νίκο Νικολίτση. Αθήνα: Ευτοπία, 2020.
- Σηφάκη, Ευγενία. "Φύλο και Κριτική Θεωρία," *Φυλοπαιδεία*, Ηλεκτρονικό Λεξικό, <http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/>.
- Salleh, Ariel. "Φύση, Γυναίκα, Εργασία, Κεφάλαιο: Βιώνοντας την πιο Βαθιά Αντίφαση." Στο *Οικοφεμινισμός, επιμέλεια Σταύρος Καραγεωργάκης*, 207-41. Αθήνα: Ευτοπία, 2022.
- Sabaté, Joan and Sam Soret, "Sustainability of Plant-Based Diets: Back to the Future 123." *The American Journal of Clinical Nutrition* 100, no. 1, (2014): 476-82, <https://doi.org/10.3945/ajcn.113.071522>.
- Shiva, Vandana. *Staying Alive: Women, Ecology, and Development*. Berkeley: North Atlantic Books, 2016.EPUB.
- Shiva, Vandana, and J. Bandyopadhyay. "The Evolution, Structure, and Impact of the Chipko Movement." *Mountain Research and Development* 6, no. 2 (1986): 133-42. <https://doi.org/10.2307/3673267>.
- Singer, Peter. *Η Απελευθέρωση των Ζώων*. Μεταφρασμένο από Σταύρο Καραγεωργάκη. Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2018.
- Svärd, Per-Anders. "Beyond Welfarist Morality: An Abolitionist Reply to Fetissenko." *Journal of Animal Ethics* 1, no. 2 (Fall 2011): 176-86.
- Taylor, Nik, and Richard Twine, eds. *The Rise of Critical Animal Studies: From the Margins to the Centre*. New York: Routledge, 2014.
- Tronto, Joan C. *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. London: Routledge, 1993.
- Warren, Karen J. "Feminist Environmental Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2015 Edition), edited by Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/feminism-environmental/>.
- Warren, Karen. "Taking Empirical Data Seriously: An Ecofeminist Philosophical Perspective." In *Ecofeminism: Women, Culture, Nature*, edited by Karen J. Warren, 3-20. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997.
- Watson, Donald. *The Vegan News* 1, (1944), https://issuu.com/vegan_society/docs/the_vegan_news_1944.
- Χριστοφορίδου, Χρύσα. "Ο Οικοφεμινισμός και η Σύνδεση των Αγώνων." Στο *Οικοφεμινισμός, επιμέλεια Σταύρος Καραγεωργάκης*, 265-80. Αθήνα: Ευτοπία, 2022.

Ιστοσελίδες

<https://www.vegansociety.com/go-vegan/definition-veganism>
<https://www.vegansociety.com/news/blog/foundations-ethical-veganism>
<https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/>

<https://ourworldindata.org/how-many-animals-get-slaughtered-every-day>
<https://www.youtube.com/watch?v=TT52ZOKP9TQ&t=84s>
<https://youtu.be/BgOHTQy6SEU?si=ISPo7dl1GlgMi0L3>
www.fylopedia.uoa.gr/index.php/Κίνημα_Πράσινων_Ζωνών
<https://www.wecaninternational.org/about>